

IRBK-0100194

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठणे
विषय कथा
दा क्र १९४

IRBK-0100194

IRBK-0100194

प्रकाशकांचे दोन शब्द.

श्रीयुत वामन मल्हार जोशी, एम्. ए., यांची रागिणी कादंबरी ज्यांनी वाचिली आहे, त्यांना त्यांचे हे पुस्तकहि तसेच प्रिय होईल, अशी आशा आहे. वामनरावजींनी मनोरंजन, नवयुग, चित्रमयजगत्, केरळकोकीळ प्रभृति मासिक पुस्तकांमधून वेळोवेळी ज्या छोट्या गोष्टी लिहिल्या होत्या, त्यातील बऱ्याचशा गोष्टींचा संग्रह या पुस्तकांत केला आहे.

या पुस्तकाला पुष्पकरंडक असे नांव देण्याचे पहिल्याने ठरले होते; परंतु प. वा. मिस मेरी भोर यांनी प्रसिद्ध केलेल्या एका पुस्तकाचे नांव 'पुष्पकरंडक' असे असल्याचे मागाहून स्मरणांत आल्यामुळे, पूर्वीचे नांव बदलून या पुस्तकाला 'नव-पुष्पकरंडक' असे नवीन नांव दिले आहे.

श्रीयुत वामनरावजी जोशी यांचे ललितवाङ्मयाच्या सेवेकडे अधिकाधिक लक्ष्य वेधणे हे सर्वस्वी वाचकांच्या कळकळीच्या इच्छेवर अवलंबून आहे. रागिणीप्रमाणेच आणखी एकदोन उच्च दर्जाच्या कादंबऱ्या लिहिण्याचे वामनरावजींकडून आर्क्षी आश्वासन मिळविलेले असून त्या सुबक रीतीने छापून अति स्वल्प किंमतींत प्रसिद्ध करण्याचा आर्क्षी मनःपूर्वक प्रयत्न करू. वाचकांनी आपले कर्तव्य बजावून महाराष्ट्रवाङ्मयांत श्रेष्ठ दर्जाचे ललितवाङ्मय निर्माण करण्याचे श्रेय संपादावे, अशी विनंति आहे.

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी,
गिरगांव-मुंबई,
ता. १५ जुलै, १९१६.

का. र. मित्र.

पुष्पकरंडक.

बायकांनां उजव्या डोळ्यानें दिसत नाहीत!

विश्वनाथपंतांच्या व माझ्या स्नेहाला आज जवळजवळ वीस वर्षे तरी झालीं असतील. इतक्या दिवसांमध्ये त्यांचें व माझें कधीं भांडण झालें नाहीं, व कधीं एकमेकांमध्ये हेवा किंवा द्वेष उत्पन्न झाला नाहीं. बरोबरच आहे, पैशासंबंधानें दोघांची अजूनपर्यंत तरी बरी स्थिति आहे. दोघांच्या शिलकीमध्ये व पगारामध्येहि फारसें अंतर नाहीं. बरें, नोकरीहि दोघांची निरनिराळ्या खात्यांत. स्त्रीविषयीं हणाल तर दोघांची एकमेकांविषयीं अत्यंत खात्री. याचें कारण दोघांवरती एकेच काळीं व एकेच स्थळीं पडलेला प्रसंग व त्या प्रसंगां आलेला अनुभव. ह्या कारणांमुळे दोघांमध्ये असलेला स्नेह अव्याहत चालला होता; इतकेंच नाहीं, तर प्रतिदिवशीं तो वृद्धिंगत होत होता. त्यांचा माझा नेहमीं सर्व तऱ्हेच्या विषयांवर कडाक्याचा वादविवाद होत असे; परंतु कधीं कोणी कोणावर रागावलेला मला आठवत नाहीं. कधीं कधीं आमचा विनोदपर वादविवाद व्हावयाचा. त्याची मजा सांगतां येत नाहीं ! एकदां आह्मी संध्याकाळचे फिरावयास गेलों असतां विश्वनाथपंत एकदम गंभीर स्वरानें हणाले “ Did you ever believe I would make a scientific discovery? My discovery is sure to make a name for me. I wonder, how such a simple fact was unobserved so long—मी एखादा शास्त्रीय शोध लावूं शकेन

असें तुला केव्हां तरी वाटलें होतें काय ? ह्या माझ्या शोधानें माझे नांव विख्यात होणार खचित ! अशी साधी गोष्ट इतका वेळ कोणाच्याहि लक्ष्यांत येऊं नये ह्याचें मला आश्चर्य वाटतें ! ”

मला हें खरेंच वाटल्यामुळें “कोणची ! कोणची ! सांगा तर पाहूं !” असा मी उत्सुकतेनें प्रश्न केला. तों विश्वनाथपंत ह्मणाले “That, women cannot well see by their right eye—ब्रायकांनां उजव्या डोळ्यानें चांगलेंसें दिसत नाहीं.”

तेव्हां त्यांच्या बोलण्याचा रंग ध्यानांत आला व थोडें हंसूंहि आलें. पण एकदम त्यांच्याप्रमाणेंच गंभीर मुद्रा धारण करून मी ह्मणालों “तुझाला हें सिद्ध करून दाखविलें पाहिजे. ”

“अगदीं experiment (प्रयोग) करून सिद्ध करून देईन.” विश्वनाथपंत ह्मणाले. “पण पहिल्यानें असा विचार करून पहा, कीं, उत्क्रांतीच्या तत्त्वाप्रमाणें प्राणी जों जों वरती वरती चढूं लागतो, तों तों प्रत्येक निरनिराळ्या कार्याला त्याला निरनिराळें इंद्रिय दिलेंलें असतें, आणि ‘गुण पाहणें’ व ‘दोष पहाणें’ ह्या दोन कार्यांमध्ये जर जमीनअस्मानाचें अंतर आहे, तर ह्या दोन निरनिराळ्या कार्याकरितां प्राण्याला दोन स्वतंत्र इंद्रियें पाहिजेत. ह्मणजे, दोन निराळ्या प्रकारचे डोळे पाहिजेत. चांगलें जेवढें आहे तेवढें पाहण्याकरितां आपल्याला उजवा डोळा दिला आहे—”

“कशावरून ?” मीं मध्येंच विचारलें.

“अरे, ह्याला पुष्कळ प्रकारचीं प्रमाणें आहेत; पण सध्यां एक प्रकारचेंच प्रमाण पुरे आहे. इंद्रजांत उजव्या डोळ्याला right eye (राइट आय) ह्मणतात. ज्या डोळ्यानें आपण right (राइट)

वायकांनां उजव्या डोळ्यानें दिसत नाहीं ! ७

हणजे चांगलें—खरें पाहतों तो right eye (राइट आय) होय. उजवा डोळा हणजे जो डोळा उजू—संस्कृत ऋजु, हणजे सरळ—चांगलें पाहतो तो ! संस्कृतमध्येहि उजव्या डोळ्याला ' दक्षिणाक्षि ' हणतात. संस्कृतांत 'दक्षिण' हणजे उदार. उदार बुद्धीनें जो डोळा पाहतो त्याला ' दक्षिणाक्षि ' असें नांव देण्यांत आलें आहे. ह्या तीनहि भाषांचा माझ्या हणण्याला आधार आहे, हें स्पष्ट नाहीं का ?”

। “ कबूल ! ह्या विचारसरणीवर कोणालाहि एक ब्रसुद्धां उच्चारतां येणार नाहीं !” मीं उत्तरादाखल हटलें.

“ हें जर कबूल आहे, तर मुख्य सिद्धांत मान्य होण्यास फार अडचण नाहीं. वायकांनां लोकांमध्ये गुण फार दिसत नाहींत हें सर्व-श्रुतच आहे. ' दोषैकदृक् ' हें विशेषण वायकांनां जसें शोभते तसें अभिप्रायार्थ पाठविलेल्या पुस्तकांवर टीका करणाऱ्या टीकाकारांनां हि शोभत नाहीं. वायकांनां गुण दिसत नाहींत याचें कारण हेंच असलें पाहिजे, कीं, ज्या डोळ्यानें आपण गुण पाहतों त्या डोळ्यानें त्यांनां दिसत नाहीं,—हणजे उजव्या डोळ्यानें त्यांनां दिसत नाहीं.”

“ पण वायकांनां आपल्या मुलांमधले गुण दिसतात, तेव्हां त्यांनां उजव्या डोळ्यानें दिसत असलेंच पाहिजे !” मीं आक्षेप घेतला.

“ हणूनच मीं पहिल्याप्रथम हटलें होतें कीं, 'Women cannot see well by their right eye—वायकांनां उजव्या डोळ्यानें 'नीट' दिसत नाहीं. ' पण त्यांतल्या त्यांत हेंहि ध्यानांत ठेवलें पाहिजे कीं, जगांतील सर्व माणसें आणि त्यांच्या वस्तु यांच्या मानानें एका वायकोच्या स्वतःच्या वस्तु व मुलें यांची संख्या कांहींच नाहीं. शिवाय, 'Exceptions prove the rule'—अपवादांच्या योगेंच मूळ नियम सिद्ध होतो ' हें सूत्र येथेंहि लागू पडतेंच !”

“पण ज्या अर्थी ईश्वरानें वायकांनां उजवा डोळा दिला आहे, त्या अर्थी त्या डोळ्याचा त्यांनां कांहीं तरी उपयोग हा असलाच पाहिजे. निरुपयोगी इंद्रिय ईश्वर कधींहि देणार नाही, आणि आपल्या उत्क्रांतीच्या तत्त्वाप्रमाणें तर निरुपयोगी इंद्रिय हळुहळू नाहीसें होत गेलें पाहिजे !” मीं दुसरा आक्षेप घेतला.

“उजव्या डोळ्याचा वायकांनां कांहींच उपयोग नाही, असें मीं कधींच ह्मटलें नाही ! उजवा डोळा नसल्यास वायकांचें सौंदर्य राहिल काय ? शिवाय नखें, केश यांचा आतां माणसाला तादृश काय उपयोग आहे ? तरी पण अजून माणसाला नखें आणि केश येत आहेत ना ? तीच स्थिति वायकांच्या उजव्या डोळ्याची ! तुझ्या दुसऱ्या आक्षेपावर हेंच उत्तर आहे; आणि दुसरें असें कीं, उजवा डोळा अजून सपशेल निष्कार्य झाला नाही. तूं ह्मटल्याप्रमाणें स्वतःच्या मुलांनां वायका त्या डोळ्यानें पाहतात; परंतु तो हळुहळू अगदीं निष्कार्य होत चालला हें उघड दिसत आहे. मुलगे मोठे झाले ह्मणजे त्यांच्याकडे आई डाव्याच डोळ्यानें पाहूं लागते. तसेंच मुली मोठाल्या झाल्यावर त्यांच्याकडे देखील आई उजव्या डोळ्यानें नेहमीं बघत नाही. यावरून हें स्पष्ट होत आहे कीं, दिवसेंदिवस वायकांनां उजव्या डोळ्याचा फारच—फारच थोडा उपयोग करावा लागतो; आणि हीच स्थिति कांहीं शतके चालू राहिल तर वायकांचा उजवा डोळा पूर्ण आंधळा होईल, अशी माझी खात्री आहे.”

“पण ईश्वर जर सर्वशक्तिमान् व सर्वज्ञ आहे तर तो दोन डोळे देऊन एकाच डोळ्याकडून काम करून घेतो हें जरा चमत्कारिक आहे !” मीं किंचित् मोठ्यानें परंतु जणू काय मनाशींच बोलत असल्याप्रमाणें ह्मटलें.

“चमत्कारिक तर खरेंच ! पण जगांत अशा कितीतरी चमत्कारिक गोष्टी आहेत. माणसांचे कान लहान असतां ते लांबकान्याप्रमाणें कां वागतात ? किंवा या बायकांचीच गोष्ट घे ना ? बायकांनां एक तोंड दिलें असतां त्या दुतोंडेपणा कां आचरतात, हें जसें आपल्याला सांगतां येणार नाहीं, तसेंच दोन डोळे असतां त्यांनां एकाच डोळ्याचा उपयोग कां करितां यावा, हें ठरविणें अशक्य आहे !”

“ बरोबर आहे !” मीं रुकार दर्शविला.

पंत पुढें ह्मणाले “ माझ्या सिद्धान्ताच्या पुष्टीकरणार्थ दुसरे लहान-लहान पुरावे बरेच आहेत. बायकांनां ‘ वामलोचना ’ ह्मणतात, हें प्रसिद्धच आहे. वाम ह्मणजे डावा, जसें वामहस्तः—डावा हात. वामलोचना ह्मणजे ज्यांनां डावा डोळा आहे त्या. आतां हें उघडच आहे, कीं, बायकांनां उजव्या डोळ्यानें चांगलें दिसत नाहीं ह्मणूनच त्यांनां वामलोचना ह्मणतात. डाव्या डोळ्यानेंच त्यांनां दिसतें ह्मणून त्यांनां ‘ वामलोचना ’ ह्मणतात, हें ह्मणणें सयुक्तिक नाहीं काय ? बायको ह्या अर्थाचा कोणताहि शब्द ध्या, त्यावरून हेंच निष्पन्न होतें. बायका ‘ आयताक्षि ’ किंवा ‘ पृथुनयना ’ असणें साहजिक आहे. दोन डोळ्यांचें काम जर एकच डोळा करणार, तर तो मोठा असलाच पाहिजे ! बायकांनां ‘ कुटिलनयना ’ ह्मणतात व त्यांची वक्रदृष्टि प्रसिद्धच आहे ! उजव्या डोळ्यानें दिसत नसल्याकारणानें उजवीकडील वस्तु पाहण्याकरितां डावा डोळा कुटिल किंवा वक्र होतो, यांत नवल तें काय आहे ? ‘ अर्धांगी ’ या शब्दानेहि हेंच सिद्ध होतें. या एवढ्या विवरणावरून शब्दव्युत्पत्तिशास्त्राच्या योगानें किती बोध होतो, व किती नवीन शोध लागतात, हें तुला चांगलें कळून येण्यासारखें आहे.”

“एकलेलें सर्व जरी सयुक्तिक दिसतें, तरीसुद्धां मनाची कांहीं खात्री होत नाही, हें मला कबूल केलें पाहिजे !” मी संथपणानें हणालों.

“ज्याप्रमाणें शरीराची ठेवण व मुखचर्या यांवरून मनुष्याचा स्वभाव थोडाबहुत कळतो, त्याप्रमाणेंच कित्येक वेळां मनुष्याचा स्वभाव व मनाची प्रवृत्ति कळल्यास शरीरविषयक पुष्कळ अनुमानें आपल्याला काढतां येतात, असें तूं परवांच माझ्याशीं बोलत होतास. आतां स्त्रियांचा स्वभाव एककल्ली असतो हें कोणीहि कबूल करील. एककल्ली स्वभाव असण्याचें कारण हेंच कीं, त्यांनां नेहमीं एकच वाजू दिसते ! आणि एकच वाजू दिसते याचा अर्थ असा कीं, त्यांनां एकाच डोळ्यानें पहातां येतें. या अनुमानांत वावगें कांहीं तरी आहे काय ?”

“कांहीं नाही !” मीं हंसतहंसत हटलें.

“नवरात्रायकोमधील किंवा मायलेकींमधील हलक्या स्वरांत चाललेलें गुप्त संभाषण दाराच्या आड लपल्याखेरीज वायकांनां कसें ऐकू येतें, हें पुष्कळ शास्त्रज्ञांनां गूढ वाटतें. आंधळ्या माणसाला ऐकू जास्त चांगलें येतें ही गोष्ट ध्यानांत आणली, म्हणजे एका डोळ्यानें अंध असलेल्या स्त्रियांनां दोन डोळ्यांच्या पुरुषांपेक्षां पुष्कळ चांगलें ऐकू येतें, यांत गूढ तें काय आहे ?”

“Oh, your discovery is a boon to the scientific world ! It can explain so many of its problems ! —अरे वा ! तुझा हा शोध ह्यागजे जगांतील शास्त्रीयशोधांत गुंतलेल्या मंडळीला एक अपूर्व लाभच हणावयाचा !” मीं एकदम उद्गार काढले.

“वायकांच्या प्रसिद्ध असलेल्या चंचल स्वभावावरूनहि हेंच कसें सिद्ध होतें हें आतां मी सांगत बसत नाहीं. तुला आश्चर्य वाटेल,

पण ज्योतिषशास्त्रावरूनहि माझा सिद्धांत खरा ठरतो, हें तुला मी आतां दाखवूं शकेन. बायकांचा उजवा डोळा लवला ह्मणजे आपण अपशकुन समजतो. आतां ज्या गोष्टी नेहमीं घडतात, अथवा साहजिक असतात, त्या गोष्टींवरून शकुन किंवा अपशकुन समजावयाचा नाही, हें उघड आहे. ज्या गोष्टी स्वाभाविक नसतात, अथवा एखादे वेळेलाच घडून येणाऱ्या असतात, त्या गोष्टींवरून शकुन किंवा अपशकुन समजतो. हें जर खरें आहे, तर बायकांचा उजवा डोळा लवणें ही गोष्ट अस्वाभाविक आहे व मधूनमधूनच घडून येणारी आहे हें कोणालाहि कबूल केलेंच पाहिजे; आणि माझे ह्मणणें हेंच कीं, पुतळ्यांतल्या किंवा चित्रांतल्या डोळ्यांप्रमाणें बायकांचा उजवा डोळा निश्चल आणि केवळ शोभादायक असतो, व त्या डोळ्यानें त्यांनां दिसत नाहीं; आणि असा डोळा अस्वाभाविक रीतीनें लवूं लागला ह्मणजे बायकांनीं घाबरून जावें हें साहजिकच आहे !”

“ कबूल !” एवढेंच ह्मणून मी स्वस्थ राहिलों. करणार काय ? आक्षेप ध्यावयास त्या वेळेस मला काहीं जागाच सांपडेना !

पंतांनीं पुढें सुरुवात केली “ माझ्या ह्मणण्याच्या पुष्टीकरणार्थ प्रत्यक्ष प्रमाणहि आहे. मीं जो एक experiment (प्रयोग) करून पाहिला, त्याची हकीगत ऐकल्यास कोणाचीहि बालंबाल खात्री होईल. एके दिवशीं ‘जिची दृष्टि उत्तम ठरेल तिला बक्षीस मिळेल’ अशी लाल्छ दाखवून तीन बायकांनां मीं रांगेनें उभें केलें, व त्यांनां सांगितलें कीं, मी जी वस्तु पुढें दाखवीन तिचें प्रत्येकीनें आपापल्या-परीनें वर्णन करावें. मीं वस्तु आणावयाला निघणार इतक्यांत तिघींनीं माझ्याजवळ थोडें तेल मागितलें. तिघींनींहि तेल मागितल्या-मुळें कोणालाहि कुरकुर करण्यास जागा नव्हती, ह्मणून मीं त्यांची

“एकलेलें सर्व जरी सयुक्तिक दिसतें, तरीसुद्धां मनाची कांहीं खात्री होत नाही, हें मला कबूल केलें पाहिजे !” मी संथपणानें ह्मणालों.

“ज्याप्रमाणें शरीराची ठेवण व मुखचर्या यांवरून मनुष्याचा स्वभाव थोडाबहुत कळतो, त्याप्रमाणेंच कित्येक वेळां मनुष्याचा स्वभाव व मनाची प्रवृत्ति कळल्यास शरीरविषयक पुष्कळ अनुमानें आपल्याला काढतां येतात, असें तूं परवांच माझ्याशीं बोलत होतास. आतां स्त्रियांचा स्वभाव एककल्ली असतो हें कोणीहि कबूल करील. एककल्ली स्वभाव असण्याचें कारण हेंच कीं, त्यांनां नेहमीं एकच वाजू दिसते ! आणि एकच वाजू दिसते याचा अर्थ असा कीं, त्यांनां एकाच डोळ्यानें पहातां येतें. या अनुमानांत वावगें कांहीं तरी आहे काय ?”

“कांहीं नाही !” मीं हंसतहंसत हटलें.

“नवरात्रायकोमधील किंवा मायलेकींमधील हलक्या स्वरांत चाललेलें गुप्त संभाषण दाराच्या आड लपल्याखेरीज वायकांनां कसें ऐकू येतें, हें पुष्कळ शास्त्रज्ञांनां गूढ वाटतें. आंधळ्या माणसाला ऐकू जास्त चांगलें येतें ही गोष्ट ध्यानांत आणली, म्हणजे एका डोळ्यानें अंध असलेल्या स्त्रियांनां दोन डोळ्यांच्या पुरुषांपेक्षां पुष्कळ चांगलें ऐकू येतें, यांत गूढ तें काय आहे ?”

“Oh, your discovery is a boon to the scientific world ! It can explain so many of its problems ! —अरे वा ! तुझा हा शोध ह्मणजे जगांतील शास्त्रीयशोधांत गुंतलेल्या मंडळीला एक अपूर्व लाभच ह्मणावयाचा !” मीं एकदम उद्गार काढले.

“वायकांच्या प्रसिद्ध असलेल्या चंचल स्वभावावरूनहि हेंच कसें सिद्ध होते हें आतां मी सांगत बसत नाही. तुला आश्चर्य वाटेल,

पण ज्योतिषशास्त्रावरूनहि माझा सिद्धांत खरा ठरतो, हें तुला मी आतां दाखवूं शकेंन. बायकांचा उजवा डोळा लवला ह्मणजे आपण अपशकुन समजतो. आतां ज्या गोष्टी नेहमीं घडतात, अथवा साहजिक असतात, त्या गोष्टींवरून शकुन किंवा अपशकुन समजावयाचा नाही, हें उघड आहे. ज्या गोष्टी स्वाभाविक नसतात, अथवा एखादे वेळेलाच घडून येणाऱ्या असतात, त्या गोष्टींवरून शकुन किंवा अपशकुन समजतो. हें जर खरें आहे, तर बायकांचा उजवा डोळा लवणें ही गोष्ट अस्वाभाविक आहे व मधूनमधूनच घडून येणारी आहे हें कोणालाहि कबूल केलेंच पाहिजे; आणि माझें ह्मणणें हेंच कीं, पुतळ्यांतल्या किंवा चित्रांतल्या डोळ्यांप्रमाणें बायकांचा उजवा डोळा निश्चल आणि केवळ शोभादायक असतो, व त्या डोळ्यानें त्यांनां दिसत नाहीं; आणि असा डोळा अस्वाभाविक रीतीनें लवूं लागला ह्मणजे बायकांनीं घाबरून जावें हें साहजिकच आहे !”

“कबूल !” एवढेंच ह्मणून मी स्वस्थ राहिलों. करणार काय ? आक्षेप ध्यावयास त्या वेळेस मला कांहीं जागाच सांपडेना !

पंतांनीं पुढें सुरुवात केली “माझ्या ह्मणण्याच्या पुष्टीकरणार्थ प्रत्यक्ष प्रमाणहि आहे. मीं जो एक experiment (प्रयोग) करून पाहिला, त्याची हकीगत ऐकल्यास कोणाचीहि बालंबाल खात्री होईल. एके दिवशीं ‘जिची दृष्टि उत्तम ठरेल तिला बक्षीस मिळेल’ अशी लाल्च दाखवून तीन बायकांनां मीं रांगेनें उभें केलें, व त्यांनां सांगितलें कीं, मी जी वस्तु पुढें दाखवीन तिचें प्रत्येकीनें आपापल्या-परीनें वर्णन करावें. मीं वस्तु आणावयाला निघणार इतक्यांत तिघींनीं माझ्याजवळ थोडें तेल मागितलें. तिघींनींहि तेल मागितल्या-मुळें कोणालाहि कुरकुर करण्यास जागा नव्हती, ह्मणून मीं त्यांची

मागणी मान्य केली व तेलाचें ह्या काय करणार याचा विचार करीत पहात बसलों. तेल मिळाल्यावर प्रत्येकीनें आपापल्या डाव्या डोळ्यांत चार चार थेंब सोडिले. (या गोष्टीवरूनच त्यांनां उजव्या डोळ्याची फारशी किंमत वाटत नाहीं हें सिद्ध होत नाहीं काय ?) पुढें डोळ्यांत तेल घालून तयार वसल्यावर जवळच्या खोलींतून मीं एका शेजारच्या बाईचीं सुंदर, गोरींगोमटीं मुलें आणून त्यांच्यापुढें उभीं केलीं. त्या मुलांकडे, त्यांच्या आनंदपूर्ण सुरेख चेहऱ्यांकडे डावीकडून पहिल्या बाईला तर पहावेचना ! तिनें एकदम डोळे मिटले व 'बिब्या पाहिजे, बिब्या पाहिजे !' असें ती ओरडत सुटली. त्या मुलांच्या पाठीवर बिब्याच्या फुल्या घालण्याकरितां तिनें बिब्या मागितला असावा, असा माझा तर्क आहे. त्या मुलांनां पाहिल्याबरोबर दुसरीची अशी मजा झाली कीं, तिच्या उजव्या डोळ्याचें बुबुळ एकदम आंतल्याआंत फिरलें व उलटें झालें, आणि ती एकदम बरळूं लागली कीं, ' काय तरी हा मुलगा दांडगेश्वर वाढला आहे ! आणि या मुलांनां एवढं शिकून काय करायचं आहे ? लहान मुलांनां एवढा नटपट्टा काय करायचा !' तिसरीनें उजवा डोळा हातानें घट्ट झांकला व डाव्या डोळ्यानें ती न्याहाळून पाहूं लागली व शेवटीं ह्मणाली ' काय ह्याचं नाक ! हिच्या केंसांचं तर भूत झालं आहे ! ह्या मुलीच्या अंगावर तर सोन्याचा एक तुकडादिखील नाहीं !' एकीला तर दुसऱ्याचीं चांगलीं मुलें पहावलीं नाहींत; बाकी राहिलेल्या दोघीं-मध्ये पहिला नंबर कोणाचा लागतो याचा निकाल मला लवकर करतां न आल्यामुळें दोघींनांहि बक्षीस देऊन मीं त्यांचा निरोप घेतला.

आतां या प्रयोगापासून काय सिद्ध होतें तें पहा ! एकीलां कांहींच पहावेना, त्या अर्थीं उजव्या डोळ्यानें तिला कांहींच दिसलें नाहीं हें स्पष्टच

आहे. दुसरीचा उजवा डोळा उलटा झाला असल्यामुळें त्या डोळ्यानें तिला दिसलें असेल किंवा नाहीं याची वानवाच आहे; आणि दिसलें असल्यास सर्व उलटें दिसेल, ह्मणजे लोकांचे गुण दोषांसारखे दिसतील, आणि आपले दोष गुणांसारखे दिसतील ! अशा दिसण्यास 'दिसणें' ह्मणणें ह्मणजे शब्दच्छलच आहे, यांत कांहीं शंका नाहीं. तिसरीनें तर उजवा डोळा झांकल्यामुळें तिला त्या डोळ्यानें पाहण्याची शक्ति आहे किंवा नाहीं, हें पक्कें ठरवितां येत नाहीं. शक्ति आहे अशी जरी कल्पना केली, तरी आयत्या वेळेस तो झांकण्याच्या सवयीमुळें ती उजव्या डोळ्यानें कशाकडे कधीं पहात नाहीं, हें उघड आहे. या प्रयोगावरून माझ्या सिद्धांताविषयीं माझी पक्की खात्री झाली. अशा प्रकारचे आणखी पुष्कळ लोकांच्या देखत मीं दोनचार प्रयोग करून पाहिले, व सगळ्यांतून निष्पन्न एकच झालें कीं, ' बायकांनां उजव्या डोळ्यानें चांगलें दिसत नाहीं. ' जे लोक हिंदु लोकांनां कांहीं original (नवीन) शोध लावतां येत नाहीं असें ह्मणतात त्या लोकांचीं तोंडें लवकरच बंद होतील यांत शंका नाहीं ! ' असें ह्मणून मीं यावर कांहीं तरी बोलावें अशी इच्छा. विश्वनाथपंतांनीं आपल्या मुद्रेनें व डोळ्यानें दर्शविली.

“ असल्या गोष्टींचा प्रयोग ह्मटला ह्मणजे प्रत्येकानें स्वतः करून पाहिला पाहिजे. करितां स्वतःचा माझा प्रयोग झाल्याशिवाय या विषयासंबंधानें मला कांहींच बोलतां येणार नाहीं ! ” असें मीं ह्मटलें, व एवढ्यावरच आमचा तो वादविवाद तहकूब झाला.

३५९५९

कथा

७४७९

.. 22-7-६९

दुसरा एक शोध.

हल्लींचे दिवस शोधाचे व सुधारणेचे आहेत. प्रत्येक शास्त्रामध्ये नवीन नवीन शोध लागत आहेत, व त्या शोधांचा उपयोग मनुष्याला सुख देणाऱ्या वस्तु निर्माण करण्याकडे होत आहे. डोळे अधू असल्यास चष्मे लावून पहातां येतें. कानांनीं चांगलें ऐकूं येत नसल्यास एक प्रकारच्या नळ्या घालून कर्णेंद्रिय सुधारतां येतें. लढाईत पाय मोडला असल्यास कृत्रिम पाय लावतां येतात. पांढऱ्या केशांचे काळे केश करतां येतात, व पडलेले दांत बसवितां येतात. उंची कमी असल्यास उंच होण्याचीं यंत्रें युरोपमध्ये निघालीं आहेत व त्याप्रमाणें पूर्वी तरुणींनीं झिडकारिलेले पुष्कळ ठेंगू युरोपिअन लोक, हल्लीं उंच होऊन युवतीनां मोह पाडीत आहेत !

अशा प्रकारचे सर्व शास्त्रांमध्ये शोध चालले असतां मानसशास्त्र तेवढें शोधांच्या बाबतींत मागें पडेल, हें संभवनीय नाहीं ! शारीरिक उंची जर वाढवितां येते, शारीरिक पुष्टता जर आणतां येते, तर मानसिक मोठेपणा मिळविण्याविषयीं शोध लावण्याचे प्रयत्न होणें साहजिक आहे. आपण 'मोठे' कसे होऊं ? आपलें 'महत्त्व' कसे वाढेल ? आपल्याला लोक 'बडे' केव्हां म्हणतील ? अशा प्रकारचे प्रश्न प्रत्येक मनुष्य स्वतःला रोज विचारीत असतो. ज्याप्रमाणें मनुष्याला शरीर सुदृढ असावेंसें वाटतें, त्याप्रमाणेंच, किंबहुना त्यापेक्षांहि जास्त, आपली बुद्धि मोठी असावी, निदान बुद्धि न झाली तर न होवो—पण आपला मान तरी मोठा असावा, अशी त्याची इच्छा असते. लोकांनीं आपणास मान द्यावा, आपल्याला वचकून असावें, दुसऱ्यानें लवून

अदबीनें आपल्याशीं वागावें, अशी प्रत्येकाची इच्छा असते; पण ही इच्छा सफल कशी व्हावी, हा प्रश्न शास्त्रज्ञांपुढें येऊन पडला. पुष्कळ लोकांनीं पुष्कळ प्रकारचीं उत्तरे दिलीं. कोणी शास्त्रज्ञ ह्मणाले “जर तुहांला मान पाहिजे, तुमचें महत्त्व वाढावें अशी जर तुमची इच्छा असेल, तर ‘मन मोठें करा’ ह्मणजे झालें. तुमचें मन मोठें असलें ह्मणजे लोक तुहांला महत्त्व खात्रीनें देतील.”

पण हें उत्तर अगदींच साधें—ह्मणूनच बावळटपणाचें आहे. शरीर बलवान् करावयाचें असल्यास बल मिळवा, किंवा सुंदर होण्याची इच्छा असल्यास सौंदर्य प्राप्त करून घ्या, अशाच प्रकारचें हें उत्तर आहे. मन मोठें केलें ह्मणजे लोक मान देतील हें सांगण्याला आहांला मोठे शास्त्रज्ञ नको आहेत ! शक्ति असल्यावर शक्तिमान् म्हणतील, असल्या-पैकींच ही विचारसरणी आहे; परंतु प्रश्न असा आहे कीं, मन मोठें नसल्यास मान कसा मिळवावा ? बुद्धि फार नसतांना बुद्धिमान् कसें गणलें जावें ?

दुसरे कित्येक विद्वान् वेदान्ती ह्मणाले “मानाची अपेक्षा करूं नका, ह्मणजे तुहांला मान मिळेल. लोकांनीं मान द्यावा, आपलें महत्त्व वाढावें, आपली वाहवा व्हावी, अशी इच्छा न धरतां मोठीं, औदार्याचीं, लोकोपयोगी कामें करावीं, ह्मणजे आपोआप महत्त्व वाढतें.”

हें उत्तर थोडेंसें चमत्कारिक व विलक्षण आहे. काय म्हणे, मान पाहिजे असल्यास मानाची अपेक्षा करूं नका ! आंबे पाहिजे असल्यास बाजारांत आंबे आणावयास जाऊं नका—ह्मणजे तुमच्या घरांत आंबे येऊन पडतील, अशाच प्रकारचा हा उपदेश आहे ! मग मनुष्याला बुद्धि तरी कशाला दिली आहे ? कोणत्याहि गोष्टीबद्दल प्रयत्न तरी करण्याचें

कारण काय ? तुह्यांला स्वराज्य पाहिजे काय ? मग निष्कामबुद्धीनें, निरपेक्षपणानें काम करा ह्मणजे तुह्यांला स्वराज्य मिळेल ! स्वार्थ सोडा, स्वपक्षाभिमान सोडा, स्वजात्यभिमान सोडा, ह्मणजे स्वराज्य मिळेल. वाहवा ! खासा उपाय ! मानाची इच्छा धरूं नका ह्मणजे मान मिळेल, स्वार्थाकडे पाहूं नका ह्मणजे स्वहेतु सिद्धीस जातील, हें विचारी माणसाचें बोलणें का ? असला हा वेदान्ती शहाणपणा आह्यांला तरी नको आहे ! मानाची अपेक्षा न धरतां मान मिळेल असें ह्मणणें, ह्मणजे कारणाशिवाय कार्य होतें असें ह्मणण्यासारखें आहे.

तर मग ज्ञान मिळविण्यास एखादा ' रामबाण ' उपाय आहे किंवा नाही ? जेथें वेदांत्यांनीं हात टेंकले, तेथें उत्तर देणें महा कठीण काम, हें तर खरेंच. पण आमच्या एका पुण्यपत्तनस्थ मित्रानें मानसशास्त्राचा अलीकडे बराच अभ्यास चालविला आहे, व त्यामध्ये त्याची बरीच प्रगति झाली आहे. त्यानें आपला पहिलाच शोध सर्वांआधीं मला पत्रद्वारे कळवून जगजाहीर करण्यास योग्य आहे किंवा नाही हें विचारिलें आहे. त्या पत्रांत सदरहू प्रश्नाचें उत्तर बरेंच समर्पक दिलेलें आहे, असें वाटल्यावरून तें खालीं देतोः—

पुणें, अकलेची पेठ, घ. नं. ७५९,
मानलोभ्यांचा वाडा, भांग्या सैतानाच्या बोळासमोर,
ता. १५ मे, १९०

सा. न. वि. वि.—

प्रियमित्रा ! मानसशास्त्राचा मी स्वतःच्या अनुभवानें अभ्यास करूं लागल्यापासून एकदोन नवीन तत्त्वे मला सांपडलीं आहेत. तीं आधीं तुला कळवून मग जगापुढें मांडावीं, असा विचार करून त्याप्रमाणें आज हें पत्र लिहित आहे.

जगांत मोठें कसें होतां येईल ? अशी एक दिवस माझ्या मनांत इच्छा झाली. (तुजजवळ खरें सांगण्यास हरकत नाही—दुसऱ्याजवळ हें मी कधीं कबूल

करणार नाही. कारण, मी मोठा देशाभिमानी व स्वार्थत्यागी आहं अशी जी माझी प्रसिद्धि आहे-तिची मग वाट काय ?) शास्त्रीयरीत्या या प्रश्नाचें उत्तर शोधण्याच्या खटपटीस मी लागलों. स्वतः मोठें होण्याची इच्छा, व शास्त्रीय शोधकता हीं दोन कारणें एकत्र मिळाल्यामुळें मी मोठ्या उत्साहानें कामाला लागलों. हल्लीं मोठे गणलेले सर्व प्रकारचे लोक, त्यांचीं चरित्रें व त्यांची वागण्याची तऱ्हा, यांचें निरीक्षण केलें असतां माझ्या प्रश्नाचा उलगडा लवकर होईल, ह्मणून मीं गांवोगांव फिरून मोठमोठ्या माणसांविषयीं टिपणें करून ठेविलीं. ह्या टिपणांवरून मीं जे सिद्धांत काढले, ते खालीं नमूद करितों:—

१. मोठें व्हावयाचें असल्यास लठ्ठ शरीर अवश्य पाहिजे. शरीरांत वात असल्यास मोठेपणा लवकर मिळतो. वाताचा व मोठेपणाचा संबंध काय आहे हें मी वारकाईनें शोधूं लागलों तेव्हां त्याचें खरें कारण समजून येऊन दुसराहि एक शोध लागला. तो असा:—

२. मनुष्यानें बोलतांना किंवा लिहितांना 'वात' झालेल्या मनुष्याप्रमाणें वागल्यास मोठेपणा लवकर प्राप्त होतो. वक्त्यानें बोलतांना वाताकुल माणसाचा आवेश आणणें अवश्य आहे. जवळ कोण आहे, आपण काय बोलतो, असंबद्ध बोलतो किंवा कसें, दुसऱ्यावर खोटे आक्षेप घेतों कीं काय, ह्याचा विचार केल्यास त्या वक्त्यास मान मिळणें कठीण. एकदम बेलाशक विधानें ठोकून द्यावयाचीं, सत्यासत्यतेकडे पहावयाचें नाही, असा क्रम पाहिजे. लिहितांना देखील असंच केलें असतां महत्त्व मिळणें सोपें जातें. अमुक एकबोललें किंवा लिहिलें ह्मणजे एखाद्याचें मन दुखावेल, भांडणें जास्त वाढतील, द्वेष वाढेल, देशाचें नुकसान होईल, असा दूरवर विचार केल्यास मान किंवा महत्त्व स्वर्गांत गेल्यावर कदाचित् मिळेल; पण सध्यां येथल्या येथें कांहीं मिळणें शक्य नाही ! टीका करतांना खोल विचार करणारा वर कधीं येणार नाही, त्याचा पाय नेहमीं खोलांतच ! 'वर' यावयाचें असल्यास 'वरवर' पहावें, वरकान्ती वागावें, हें माझे मानसशास्त्रांतील तत्त्व तर्कशास्त्रानें किंवा भाषाशास्त्रानें स्पष्टपणें सिद्ध होत आहे. जास्त जास्त खोल गेल्यास जगांत वर येणें, वर्चस्व मिळणें, जास्त जास्त कठीण होतें, यांत नवल काय ? सुधारकांवर टीका करतांना त्यांचा वरचा पोषाख, त्यांचे डोकीवरचे केश (केश हे शरीराच्या अगदीं वर असल्यामुळें टीका करतांना त्यांचें नांव प्रत्येक पानांत निदान दहादां तरी आलें पाहिजे, असा आनुषंगिक नियम मीं काढिला आहे.) त्यांचे वरचे-स्वर्गांतले

वाडवडील, इत्यादिक 'वरच्या' गोष्टींचा निर्देश करून टीका करावी, ह्यणजे खचित मान वाढेल ! त्यांचे वास्तविक हेतु, त्यांचा खरा उद्देश, त्यांचे खोल विचार इत्यादि गोष्टींच्या खोल पाण्यांत शिरल्यास त्या टीकाकाराला किंवा वक्त्याला जगांत वर येणें दुरापास्त होय. राजकीय पक्षाविरुद्ध टीका करतांना सुद्धां खोल विचार केल्यास भाषेला धार येत नाही ! ज्याप्रमाणें लेखणी दौर्तीत फार खोल बुडविल्यास लेखणी गुळगुळीत होते व आपल्याच हाताला डाग लागतात, त्याचप्रमाणें, सदसद्विवेकबुद्धीत मनानें खोल प्रवेश करून टीका करूं लागल्यावर टीका बुळबुळीत होते, व इतरत्र डाग जरी नसले तरी आपलें मनहि डागामें परिपूर्ण आहे असें दिसून येतें. ह्यणून टीका करतांना सदसद्विवेकबुद्धीचा खोल विचार टाकून टीका करण्यास आरंभ करावा, ह्यणजे लेखणी जलद चालते, व तिला थोडासा तिखटपणा येतो, आणि लोकांत लवकर मानमान्यता होते ! मित्रा, हा सिद्धांत तुला खरा वाटतो का ?

असो. प्रिय मित्रा ! मोठें होण्याचे आणखी एकदोन मार्ग मला ठाऊक आहेत; पण ते सध्यां गुलदस्तांतच राहूं देणें वरें. सुचविलेल्या युक्तीसंबंधानें तुझें मत काय आहे. तें लवकर कळीव. बाकी, माझी त्यासंबंधानें खात्री झालेली आहे. परंतु कालिदास म्हणतो त्याप्रमाणें

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ।

कळावें, लोभ असावा, हे विनंति,

आपला,
वावळटाराव मानलोभे."

35848

अथवा

१४७२५

22-9-68

चारित्र्यक्रान्ति.

(एका अँग्लो-इंडिअन कुटुंबांतील गोष्ट.)

साहेबांच्या बंगल्यामध्ये बटलरासारखा दुसरा उपयुक्त नोकर नाही ! तो भटारखान्याचेंच काम करितो असें नाही, तर तो त्यांचा हाट-बाजारहि करितो, व बागवान, परीट वगैरे नोकरांवर देखरेखहि करित असतो. ' साहेब ' प्रवास करित असतां त्यांच्याबरोबर जाऊन त्यांचें हरतन्हेचें तो काम करितो. एखादा ' नेटिव्ह ' मनुष्य कसा आहे, त्याची लोकांत कीर्ति किंवा मानमान्यता किती आहे, इत्यादि गोष्टींची साहेबांची माहिती बटलरांशीं केलेल्या संभाषणावरूनच कांहीं अंशानें मिळविलेली असते. या अशाच प्रकारच्या कारणांमुळे साहेबांच्या घरीं इतर नोकरांच्या मानानें बटलरला बराच मान असतो; व तो सुखभावी, चलाख, बोलका व प्रामाणिक असल्यास साहेबांनां नाही तरी निदान ' मेमसाहेबांनां ' बराच प्रिय होतो. तो प्रामाणिक असला पाहिजे असें ह्मटलें, पण त्याचा अर्थ एवढाच कीं, साहेबांच्या किंवा मेमसाहेबांच्या नजरेस येईल अशी लुच्चेगिरी, चोरी वगैरे त्यानें करितां कामा नये. बाकी सिगारेट्स, चिखट, साबू वगैरे वस्तु बेताबेतानें चोरल्यास, किंवा बाजारांतून धान्य, मांस, अंडीं वगैरे सामानसुमान आणतांना त्यानें थोडेबहुत पैसे चलाखीनें गट्टे केल्यास त्याच्या प्रामाणिकपणास विशेष बाधा येते, अशांतली कांहीं गोष्ट नाही. ' चलाखी ' मात्र चांगलीच पाहिजे; नाही तर तो साहेबांकडे दोन घटका टिकावयाचा नाही.

अण्डरसन साहेबांच्या नासरखान नांवाच्या बटलरामध्ये यांपैकीं बरेच 'गुण' होते; पण हे गुण होते, हणूनच तो मेमसाहेबांनां प्रिय झाला होता, असें मात्र नाहीं. या गोष्टीचीं दुसरींहि कांहीं कारणें होतीं. एक तर 'मेमसाहेब' विलायतेतील चांगल्या कुळांतल्या असून जात्याच फार दयाळु होत्या, व नुकत्याच विलायतेहून आल्या असल्यामुळे हिंदी लोकांबद्दल अनादर व त्यांच्याशीं वागण्यांत उद्धटपणा हे गुण त्यांनां अद्यापि लागलेले नव्हते. नासरखानाची नम्रता, त्याची सौम्यता वगैरे पाहून त्या त्याच्यावर खूष होत्या. दुसरें कारण असें कीं, नासरखान ही व्यक्तिच अशी होती कीं, ती अण्डरसनसारख्या वाचनरत, उग्र, कुढ्या, एकलकोंड्या स्वभावाच्या साहेबालासुद्धां अनेक वेळां रंगेल माणसाप्रमाणें हंसवीत असे. त्याचें तें काळेंकुडू शरीर, त्यावर धारण केलेल्या स्वच्छ पांढऱ्या पोषाखाची (साहेबांच्या धोव्याकडून फुकट धुऊन घेतलेल्या पोषाखाची) पोकळ ऐट, व त्याचें तें टेंगू शरीर व त्याची सव्वा हात लांब दाढी, त्याचे ते खोल गेलेले गाल आणि त्यांवरील त्याचे ते मोठे झुबकेबाज कले, त्याचे ते जात्या रांठ असलेले केंस व तेलसाबू व (चोरलेलें) 'पोमॅटम' लावून त्या कैसांनां त्यानें आणलेला तुळतुळीतपणा; त्याच्या बोलण्याच्या पद्धतीचा भार-दस्तपणा व अर्थाचा क्षुद्रपणा; त्याच्या 'बटलरी' इंग्रजी भाषेचा अस्खलित प्रवाह व या प्रवाहांत इंग्रजी व्याकरणास व इंग्रजी भाषेस खेंचून पाहिजे तिकडे नेण्याची त्याची विलक्षण शक्ति; इतर नोकरांशीं बोलतांचालतांना दिसून येणारी त्याची ऐट व मगुरी, आणि मेमसाहेबांशीं किंवा अण्डरसनसाहेबांशीं बोलतांना दिसून येणारी त्याची ती फाजील नम्रता व प्रियसाधनतत्परता; साहेबांनां खूष करण्याची त्याची प्रबल इच्छा आणि ही इच्छा असूनहि वेअकलीपणामुळे त्यानें केलेल्या

हास्यास्पद चुका, इत्यादि इत्यादि गोष्टी कठोर व उग्र स्वभावाच्या अण्डरसनसाहेबांचेंहि मन रंजवीत असत, मग नवीनच विलायतेहून आलेल्या मधुरस्वभाव मेमसाहेबांना नासरखानाचें कौतुक वाटल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. त्याची ती विलक्षण मूर्ति पाहिली व त्याची अस्खलित पण अशुद्ध इंग्रजी भाषा ऐकली हणजे त्यांना हंसूं याव-याचें; पण त्या सुशील, उच्चकुलीन व उच्च मनोवृत्तीच्या असल्यामुळे आपलें हंसें त्या दावीत असत, अथवा दावण्याचा प्रयत्न करीत असत असें हटलेलेंच बरें. कारण, त्यांनीं किती प्रयत्न केला तरी त्यांच्या चर्येवर हास्याची छटा दिसल्याशिवाय राहात नसे.

अण्डरसनसाहेब असिस्टंट कलेक्टर हणून येथें आल्याबरोबरच त्यांना नासरखान हे रत्न मिळालें. एकदोन दिवसांतच त्यांनीं या दिव्य रत्नाची पारख केली, व अकलेचें असलें हें रत्न जवळ ठेवणें चांगलें नाहीं असें त्यांना वाटूं लागलें. परंतु दयार्द्रतेनें कांहीं अंशीं, व कांहीं अंशीं स्वाभाविक सुस्तीमुळे त्यांनीं त्याला बदललें नाहीं. आपला सैपाक बरा करितो आहे, व आपलीं सर्व बारीकमारीक कामेंहि करतो आहे साधारणपणें, कशाला विचारायला काढा ? दुसरा बटलर शोधण्याचा कोण त्रास करितो ? आणि दुसरा याच्यासारखाच निघणार नाहीं कशावरून ? अशा प्रकारचा विचार करून अण्डरसनसाहेबांनीं नासरखानला काढून टाकलें नव्हतें. साहेबांचा पगार वाढत गेल्यावर बागवान, गाडीवान, साइस, धोबी वगैरे अनेक नोकर त्यांनीं ठेवले; परंतु नासरखान हा सर्वांच्या आधींचा असल्यामुळे व त्यालाच मोडकें तोडकें कां होईना पण इंग्रजी येत असल्यामुळे, तोच साहेबांचा मुख्य नोकर—त्यांचा उजवा हातच झाला. नासरखान मोठा चलाख नसला तरी इतर नोकरांवर वजन व वर्चस्व ठेवण्याची कला त्याला थोडीशी.

अवगत होती. नासरखान हा फार प्रामाणिक व साधाभोळा आहे, असें मिसेस अण्डरसन यांना जरी वाटत असलें तरी ' साहेब माझ्यावर फार खूष आहेत, साहेब माझ्याशीं असें असें बोलत होते ' इत्यादि खऱ्याखोऱ्या गोष्टी सांगून भोळ्या नोकरांवर वजन ठेवण्याची लुच्चेगिरी त्याच्यामध्ये नव्हती, असें नाही. साहेब व त्यांची मडम खाना खात असतांना जें कांहीं संभाषण करित असत, तें ऐकण्याचा नासरखान बटलराला हक्क होता. या बोलण्यावरून साहेबांच्या सामान्य दैनिक कार्यक्रमाचें त्याला ज्ञान होत असे, आणि या अमोलिक माहितीचा तो चांगलाच उपयोग करून घेत असे. ' उद्यां मी अमक्या ठिकाणीं अमक्या कामाकरितां जाणार आहे, ' असें साहेब माझ्याशीं बोलले, असें तो इतर नोकरांनां दडपून सांगत असे, व साहेब त्याप्रमाणें जावयाचेहि ! अशा प्रकारचे ठोकताळे अनेकदां आल्यामुळे नासरखानाला साहेबांचे बेंत कळतात, त्याच्यावर साहेबांची मर्जी आहे, अशी त्या भोळ्या नोकरांची भावना झाल्यास नवल काय ? अँड्यू पिटमन नांवाच्या असिस्टंट बटलराचा मात्र या-गोष्टीवर विश्वास नव्हता. तो असिस्टंटच्या जागेवर होता खरा, पण तो नासरखानापेक्षां हुषार होता व त्याचें इंग्रजीहि अधिक शुद्ध होतें. त्यानें नासरखानाला एक-दोन महिन्यांतच पदच्युत केलें असतें; परंतु नासरखानानें त्याच्यावर लवकरच कुभांड रचून आपला साळसूदपणा व इमार्नापणा शारीत केला होता, व त्याला घरांतून घालवून दिलें होतें. नासरखान हा Idiot बावळट आहे, हें अण्डरसन साहेब मनांत ओळखून होते; पण तो लुच्चा असेल अशी त्यांनां कल्पना नव्हती. Idiot असला तरी तो इमार्ना असल्यामुळे त्यांनीं उदार अंतःकरण करून त्याला कामावरून काढून टाकिलें नव्हतें.

आणि काढून टाकलें नाहीं ही गोष्ट मिसेस अण्डरसन यांच्या पथ्यावरच पडली. विलायतेतील आपलें गजबजलेलें घर व आपल्या प्रिय मैत्रिणींचा शेजार सोडून त्या नुकत्याच हिंदुस्तानांत आल्या असल्या-मुळें इकडील शहराबाहेरील निर्जनप्राय एकाकी वंगला त्यांना कंठळवाणा व भयजनकहि वाटावयाचा. बरें, दुसऱ्या युरोपिअन लोकांकडे जाऊन करमणूक करून घ्यावी असें ह्मटलें, तर तेंहि मिसेस अण्डरसन यांना शक्य नव्हतें. एक तर, युरोपिअन पुरुष व बायकाहि इकडील लोकांप्रमाणें दुसऱ्याकडे रिकामटेकड्या उगाच जातयेत नाहींत. शिवाय दुसरें असें कीं, मि. अण्डरसन हे वाचनप्रिय व एकलकोंडे असल्यामुळें त्यांना तर लोकांकडे मुळींच जावेंसें वाटत नसे, व त्यांचा स्वभाव लोकांनां ठाऊक झाला असल्यामुळें डॉक्टर बेनेट या जिवलग मित्राशिवाय दुसरें कोणीहि त्यांच्याकडे फारसें येत नसे. मग मिसेस अण्डरसन यांची दुसऱ्यांशीं दाट ओळख कशी व्हावयाची ? जिमखान्यांत सगळ्यांशीं त्यांची जानपछान झालेली होती; पण ती अद्यापि दाट झालेली नव्हती. कशी होणार ? मि. अण्डरसन हे एकलकोंडे व कृपण असल्यामुळें ते लोकांनां मेजवानीस—
At home party स—किंवा चहापार्टीसहि फारसे बोलवीत नसत. त्यांनां या औपचारिक गोष्टी आवडतच नसत. अँट—होम पार्टीचें नांव काढलें कीं, अण्डरसन साहेबांचें डोकें उठत असे. या गोष्टींत वेळ घालविणें ह्मणजे वेळेचा अपव्यय करणें होय, असें ते ह्मणत असत. ‘तुला पाहिजे तर तूं आपल्या नांवावर लोकांनां बोलावणें कर, पण त्या तुमच्या बायकांच्या निरर्थक गप्पा व त्यांचा तो बालिश किलकिलाट ऐकण्याची मला शिक्षा देऊं नकोस.’ असें मि. अण्डरसन आपल्या प्रियपत्नीस ह्मणत; पण मिसेस अण्डरसन यांनां एकऱ्याच्या नांवावर आमंत्रण पाठविणें शिष्टपद्धतीस सोडून आहे असें

वाटत असे. पति घरांत अथवा बंगल्यांत असतां एकटीनेच पाहुण्यांशीं जेवणखाण करणें त्यांनां पसंत नव्हतें. 'असें करणें, ह्मणजे पाहुण्यांचा अपमान करणें होय,' असें त्या ह्मणत. असो.

मि. अण्डरसन लोकांनां मेजवानीस वगैरे कधीं बोलावीत नसल्यामुळें लोकांनीं त्यांनां व त्यांच्या पत्नीला जरी मेजवानीस वगैरे बोलावलें, तरी त्यांनां तें आमंत्रण कोणत्या ना कोणत्या तरी सबबीवर नाकारावें लागे. (दुसऱ्यांनीं दिलेल्या अँट-होम पार्टीचा अनेकदां उपभोग घेतल्यावर आपणहि मधून मधून अँट-होम-पार्टी दिली पाहिजे, असा शिष्टसंप्रदाय आहे.) अशा स्थितींत मिसेस अण्डरसन यांनीं आपला चोवीस तासांचा दिवस कसा घालवायाचा? रोजरोज गाडी घेऊन फिरायला जाणेंसुद्धां कंटाळवाणें होतें. वाचनांत वेळ घालवावा असें ह्मटलें तर या ह्मणण्यांतहि विशेष अर्थ नाहीं. वाचन व अध्यापन हा ज्यांचा आवडता धंदा, त्या विद्याव्यासंगी प्रोफेसरांनांसुद्धां रोजरोज ग्रंथ वाचीत बसण्याचा कंटाळा येतो; मग वेतापुरतेंच शिकलेल्या तरुण व उत्साहपूर्ण युरोपिअन स्त्रीला तासच्या तास वाचनांत कसे घालवितां येतील? मिसेस अण्डरसन यांनां वाचनाची आवड नव्हती असें नाहीं; पण दोन एक तास वाचन झाल्यावर त्यांनां त्याचा कंटाळा येत असे, व वेळ कांहीं केल्या जात नसे.

अशा कंटाळवाण्या वेळीं नासरखान त्यांनां फार उपयोगीं पडत असे. त्याच्याशीं बोलत बसण्यांत त्यांचा वेळ तरी निघून जात असे. त्यांचा स्वभाव अगदीं निरभिमान व प्रेमळ होता. त्या नासरखानाशीं-सुद्धां घटकाघटका बोलत बसत. नासरखानाचीं अशुद्ध इंग्रजी वाक्यें ऐकिलीं असतां त्या सौम्यपणें व निरभिमानतेनें 'शुद्ध कसें बोलावें'

हैं त्याला शिकवीत असत. इंग्रजी भाषा त्यांची जन्मभाषा जरी होती तरी अमुक वाक्य चूक कां, हैं व्याकरणदृष्ट्या त्यांना सांगतां येत नव्हतें; तरी पण अनेक उदाहरणें देऊन शुद्ध वाक्यरचना व शुद्ध शब्दप्रयोग कसे असतात, हैं नासरखानास समजावून देण्याचा त्या प्रयत्न करीत. कधीं कधीं त्याला हरतऱ्हेचा उपदेश करण्यांत त्या आपला वेळ घालवीत असत. बंगल्यांत स्वच्छता ठेवावी, इतर नोकरांशीं उद्धटपणें बोलूं नये, कोणाशीं भांडूं नये, असें त्या त्याला वारंवार सांगत. कधीं कधीं इतर नोकरांनां बोलावून व नासरखानाला दुभाष्या करून त्या ख्रिस्ती धर्माचा सर्वांनां उपदेश करीत. मूर्तिपूजा करूं नये, खुळा धर्मभोळेपणा सोडून द्यावा, खाइस्टसारखें शुद्ध आचरण ठेवावें, खाइस्टवर श्रद्धा ठेवली व त्याच्या उपदेशाप्रमाणें वागलें ह्मणजे ईश्वर तुमच्या पापांची तुहाला क्षमा करील, इत्यादि इत्यादि उपदेश त्या सर्वांनां मोठ्या कळकळीनें करीत असत. पण त्यांचा हेतु कितीहि चांगला असला, तरी हा उपदेश नासरखान दुभाष्याच्या मुखांतून नोकरांनां ऐकावयास मिळत असल्यामुळे मेमसाहेबांचीं इंग्रजी वाक्यें व नासरखानाचीं हिंदीमराठी वाक्यें दोन्हीहि नोकरांनां सारखींच अर्थशून्य व्हावयाचीं ! असो. मिसेस अण्डरसन यांचा सद्धेतुक कळकळीचा उपदेश किती सफळ झाला हैं प्रस्तुत सांगावयाचें नसून त्या आपला वेळ कसा घालवीत असत, हैं मला सांगावयाचें आहे. नासरखानाच्या मुखानें वरील प्रकारचा उपदेश केल्यापासून दुसऱ्या कोणाला फायदा झाला नसला तरी मेमसाहेबांनीं दुभाष्या नेमून त्याचा गौरव केल्यामुळे त्याला मूठभर मांस आलें, व त्याच्या मिशा अधिक पीळदार होऊं लागल्या, ही गोष्ट तरी खरी आहे. नासरखानाशीं बोलण्यांत व त्याच्या मध्यस्थीनें सर्व चाकर-

नोकरांनां हरतन्हेचा सदुपदेश करण्यांत आपलें मन गुंतवून त्या आपला लांबलचक दिवस कसा तरी शेवटास नेत असत, व संध्याकाळीं आपल्या पतीबरोबर फिरण्यास जात असत.

अण्डरसनसाहेबांनांसुद्धां नासरखानाचा कांहीं कांहीं गोष्टींत फार उपयोग होत असे. ते विद्याव्यासंगी, वाचनरत, एकान्तप्रिय, आणि कृपण असल्यामुळे मंडळींनां जेवण्याखाण्यास विशेष बोलावीत नसत हें जरी खरें आहे, तथापि चारसहा महिन्यांतून एखादे वेळेस तरी त्यांनां शिष्टसंप्रदायाप्रमाणें उद्यान-भोजन, खाना, चहापार्टी वगैरे द्यावी लागत असेच. चार मंडळी घरीं आली ह्मणजे त्यांच्याशीं आनंदानें गप्पागोष्टी सांगून त्यांचें मन रंजविणें, हें यजमानाचें कर्तव्य आहे; परंतु हें काम अण्डरसनसाहेबांनां साधत नसे. ते विद्वान् होते, पण मंडळींत बसून संभाषण करण्यांत कुशल नव्हते. मिसेस अण्डरसन या संभाषणप्रिय होत्या व संभाषण मनोरंजक करण्याची त्यांनां थोडीशी हातोटीहि होती; पण त्या नवथरच इकडे आल्या असल्यामुळे कोणाशीहि विशेष सलगीनें बोलणें त्यांनां शक्य नव्हतें, व हिंदुस्तानांतल्या गोष्टींसंबंधानें त्यांनां विशेष माहिती नसल्यामुळे संभाषणाला त्यांच्याजवळ विषयच नव्हते. अशी स्थिति असल्यामुळे मेजवानीस रंग येणें कठिण पडत असे. निमंत्रित पाहुण्यांपैकीं जर कोणी एखादा चांगला विनोदी व अचळपघळ बोलणारा असला, तर कांहीं तरी बरें; नाही तर जेवणाच्या वेळचें संभाषण अगदीं फिककें व तुटकतुटक होऊन अखेर तें अजीबात बंद पडावयाचें, व सर्वांनां निमूटपणें मुक्यासारखें जेवणखाण करण्याची पाळी यावयाची. अशा अनिष्ट प्रसंगीं नासरखानाची स्वारी मिस्तर व मिसेस अण्डरसन यांना फार उपयोगीं पडावयाची. त्याची ती ठेंगू व (त्यांच्या

मताप्रमाणें) ऐटदार व शुभ्र पोषाख' केलेली ऋष्णमूर्ति, मोठ्या अदबीनें किंबहुना भीतभीत व कांपत कांपत मंडळींत आली व त्यानें ' You want this ? ' असें मोठ्या नम्रतेनें विचारलें कीं, पाहुण्यांनां हंसण्यास व बोलण्यास एक विषय मिळावयाचा, व सगळ्यांनां त्या वेळीं त्याचे मोठे उपकार वाटावयाचे ! मग मिसेस अण्डरसन त्याच्या इंग्रजी भाषेच्या एक एक नकला सांगावयाच्या, व या गोष्टींवरून कारकुनांच्या, 'बाबू'च्या, व हिंदी वर्तमानपत्रकारांच्या भाषेंत दिसून येणाऱ्या हरतऱ्हेच्या इंग्रजी चुकांच्या अनेक नकला निघून मंडळीचा राहिलेला वेळ विनोदहास्यप्रचुर संभाषण करण्यांत लवकर निघून जावयाचा !

नासरखान हा idiot (बेअकली) आहे असें कळून चुकलें असतांहि मि. अण्डरसन यांनीं त्याला कांहीं अशीं आळसानें व कांहीं अशीं दयार्द्रबुद्धीनें ठेवून घेतलें होतें, हें वर सांगितलेंच आहे. त्यांच्या या असत्पात्रप्रयुक्त दयार्द्रतेचा वाईट परिणाम त्यांनां अर्थातच भोगावा लागत असे. नासरखानाच्या बेअकलीपणामुळें मि. अण्डरसन यांनां बऱ्याच पैशांची यापूर्वीं ठोकर लागली असेल; पण या खेपेला त्यानें आपल्या बावळटपणामुळें त्यांचें भयंकर नुकसान केलें. त्यामुळें त्यांच्या जीविताचा नाश होण्याचीच पाळी आली. पगार आल्याबरोबर ५०० रुपयांच्या नोटा काढून त्यांनीं त्या नासरखानाजवळ दिल्या व चिठी देऊन बँकेंत घेऊन जाण्यास त्यांनीं त्याला सांगितलें; पण त्यानें त्या नोटा कोठें गहाळ केल्या ! पुष्कळ शोध केला, पण नोटा कोठें सांपडल्या नाहींत. मि. अण्डरसन हे असिस्टंट कलेक्टर असले ह्मणून काय झालें ? ५०० रुपयांची ठोकर ह्मणजे कांहीं थोडी-थोडकी नाहीं. त्यांत पुन्हा अण्डरसन साहेबांनां कर्ज होतें,—त्यांच्या

सासऱ्याचेंच त्यांनां कर्ज होते. हऱ्याहऱ्यानें ते कर्जाची फेड करीत होते. परंतु कांहीं कारणामुळे तीनचार महिने त्यांनां हऱ्ता पाठवितां आला नाहीं, ह्णून या खेपेला निश्चय करून त्यांनीं पगार आल्याबरोबर ५०० रुऱ्यांच्या नोटा बँकेत पाठविण्याचा विचार केला होता. हे रूपये बँकेत पाठवून बँकेच्या तर्फे विलायतेत पाठविण्याचा त्यांचा बेत. परंतु मनांतला बेत सिद्धीस जातो असें थोडेच आहे !

मिसेस अण्डरसन यांचे वडील वाईट नसले तरी पैशाच्या कामांत ते विशेष उदार मनाचे नव्हते. त्यांनीं आपल्या मुलीच्या प्रेमामुळे मि. अण्डरसन यांनां तीन हजार रूपये कर्जाऊ दिले होते. (मि. अण्डरसन हे दोन वर्षांपूर्वीं वरेच महिने आजारी पडले असल्यामुळे निम्या पगारावर त्यांनां हवा बदलण्याकरितां विलायतेस जावे लागले होते, व त्या वेळेस हे कर्ज काढणे अवश्य झाले होते.) दोनतीन हप्ते चुकल्यामुळे त्यांच्या व्यवहारदृष्टि श्वशुरांकडून त्यांनां जरासे कडक पत्र आले होते, व हा अपमान मि. अण्डरसन यांना सोसावा लागला होता. आतां हे ५०० रूपये हरवल्यावर श्वशुरांचे हप्ते कसे भरावयाचे ? पैसे कांहीं झाडाला लागत नाहींत !

नासरखानाने पैसे हरवले असे पाहून ते त्याच्यावर संतापले, त्याच्या अंगावर ओरडले—त्याला शिव्या दिल्या; पण येथे नासरखानावर ते तणाणले ह्णून विलायतेतील त्यांचे कर्ज फिटेल असे थोडेच आहे ! शांत झाल्यावर विचार करून त्यांनीं आपल्या मनाशीं अखेर ठरविले कीं, इतके दिवस नासरखानामुळे ज्या ठोकरा बसल्या त्या आतां बसू शाल्या, यापुढे तरी असली ठोकर लागायला नको. त्यांनीं हा निश्चय लवकरच नासरखानाला कळविला व त्याला आपला गाशा गुंडाळण्यास सांगितले.

या स्थितींत नासरखानानें जगन्मान्य पद्धतीचाच स्वीकार केला. मिसेस अण्डरसनकडे जाऊन त्यानें त्यांचे पाय घट्ट धरले व एवढ्या अपराधाची क्षमा करण्याची आणि गरीबाला प्राणदान करण्याची केंविलवाण्या शब्दांनीं त्यांची विनवणी केली. 'तुला पुष्कळदां माफ केलें आहे, आजचा अपराध माफ होणें शक्य नाही,' असें त्या ह्मणाल्या; परंतु कांहीं वेळानें त्यांचें मन द्रवलें. 'द्रवलें' याच्यांत आश्चर्य कसलें ? 'मेमसाब, तुम्ही माझ्या आईप्रमाणें आहांत, तुम्ही पाहिजे तर पाठीवर मारा परंतु पोटावर मारूं नका,' इत्यादि प्रकारच्या दीन विनवण्यांपुढें त्या कोमल स्त्रीचें मन द्रवलें नसतें, तरच आश्चर्य असो. 'मि. अण्डरसन यांनां मी सांगून पाहल्यें,' असें आश्वासन देऊन त्या आपल्या पतीच्या खोलीकडे गेल्या.

“ Let us excuse Nasarkhan, Robert — रॉबर्ट, नासरखानला आपण एकवार क्षमा करूं या.” त्या आपल्या पतीला ह्मणाल्या.

“ No ” मि. अण्डरसन ह्मणाले “ I can no longer tolerate such idiocy—(नाहीं; याच्या बेअकलीपणाची गय करणें आतां शक्य नाहीं—”

मि. अण्डरसन असें जरी ह्मणाले तरी त्यांच्या पत्नीनें फारच रद्दबद्दली केल्यामुळे त्यांनीं अखेर नासरखानाच्या अपराधाची क्षमा केली, हें साण्याची विशेष जख्ख आहे असें नाहीं. आपल्या पत्नीच्या विनवणीस मान देतांना तिच्या फाजील दयार्द्रतेबद्दल त्यांनीं तिला बराच दोष दिला; परंतु त्यांच्या मनामध्ये आपल्या कोमलहृदय उदार पत्नीबद्दल त्या वेळीं अधिकच प्रेम व पूज्यभाव वाटूं लागला होता, हें सांगणें अवश्य आहे.

मिसेस अण्डरसन यांच्या फाजील सौम्यतेचा, उदार बुद्धीचा व सलगीचा नासरखानावर कसा परिणाम झाला, हे देखील विचार करण्यासारखे आहे. किंबहुना या परिणामावरच पुढील गोष्टीचें रहस्य अवलंबून आहे.

मेमसाहेब आपल्याकडे पाहून नेहमी हंसतात, याचें इंगित नासरखानाला अलीकडे असें वाटूं लागलें होतें कीं, त्यांचें आपल्यावर प्रेम आहे. 'प्रेम नसतें तर इंग्रजी शिकविण्याचे त्यांनीं श्रम घेतले असते काय? आणि एकेक तास माझ्याशीं त्या गप्पागोष्टी सांगल्या का? प्रेम असल्याशिवाय या गोष्टी व्हावयाच्याच नाहीत. इतके चाकर आहेत, पण मीच त्यांच्यासमोर गेलों ह्मणजे त्यांच्या गालांवर हंसण्याची छटा कां यावी? आणि त्यांनीं अण्डरसाहेबांजवळ माझी एकसारखी रद्दबद्दी तरी कां करावी? एकदां, दोनदां, तीनदां, दयेमुळें असेल; पण परवां साहेब इतके संतापले असतांनासुद्धां मेमसाहेबांनीं माझ्याकरितां त्यांची मनधरणी केली याच्यांत कांहीं तरी इंगित आहे खास.'

आधींच वेडसर असलेल्या नासरखानाला हे प्रेमाचें वेड लागल्यावर, मग त्या मर्कटाच्या चेष्टा काय वर्णाव्या? गोष्ट थोडक्यांत आटपण्यासाठीं त्याच्या 'अगाध चेष्टा' गाळून मुख्य गोष्टच एकदम सांगितलेली बरी. पत्र पाठवून किंवा अन्य रीतीनें मेमसाहेबांच्या प्रेमाची परीक्षा पाहण्याचें त्यानें ठरविलें, एवढेंच सांगितलें ह्मणजे त्राकी कांहीं सांगण्याची जरूर नाही.

कांहीं आठवड्यांनीं एका शुक्रवारीं मि. अण्डरसनसाहेब आपल्या खोलींत बसून आपली विलायतची डांक वाचून पहात होते. दोनतीन पत्रें वाचून झाल्यावर त्यांनीं नासरखानाला हांक मारली व मेमसाहेबांस

बोलावून आणण्यास सांगितलें. मिसेस अण्डरसन तेथें आल्यावर नासरखानाला तेथून निवून जाण्यास व दार ओढून घेण्यास त्यांनीं सांगितलें. तो खोलीबाहेर पडला व त्यानें दार ओढून घेतलें; परंतु तो धूर्त मनुष्य दाराच्या एका फटींतून खोलींत डोकावून पहात दाराबाहेर उभा राहिला. मि. अण्डरसन यांनीं आपल्या पत्नीच्या हातांत एक पत्र दिलें व तिच्या तोंडाकडे ते रागीट व चमत्कारिक मुद्रेनें पाहूं लागले. मेमसाहेबांनां आपण डांकेंतून जें पत्र पाठविलें होतें, तें 'साहेबांनीं' फोडून वाचून पाहिलें कीं काय, अशी नासरखानाला शंका आली व त्याची घाबरगुंडी उडाली; परंतु आपली भीति निराधार होती हें त्याच्या लवकरच ध्यानांत आलें. मिसेस अण्डरसन यांनीं संबंध पत्र वाचून पाहिलें अशी खात्री झाल्यावर मि. अण्डरसन यांनीं 'And you call this hard-hearted man your loving father! —आणि या निर्दय वडिलांनां तूं प्रेमळ समजतेस!' असें आपल्या पत्नीकडे इतक्या रागीट मुद्रेनें पाहून व इतक्या कठोर स्वरानें ह्मटलें कीं, नासरखान घाबरून मार्गेच सरला. पण लगेच तो सावध झाला व आपल्या पाठविलेल्या पत्राचें बिंग बाहेर फुटलें नाहीं, अशी खात्री होऊन त्याला धीर आला व मेमसाहेबांच्या बापाचें काय पत्र आलें आहे, हें जाणण्याच्या इच्छेनें तो दाराच्या फटींतून त्या नवराबायकोचें संभाषण कान देऊन ऐकूं लागला. 'संभाषण' असें ह्मणण्यापेक्षां 'भांडण' ह्मटलें असतें तर बरें झालें असतें; कारण, मि. अण्डरसन हे आपल्या श्वशुराला त्या वेळीं शिव्यांची लाखोलीच वाहत होते, व ही गोष्ट त्यांच्या पत्नीस सहन न होऊन त्याहि बऱ्याच गरम झाल्या होत्या व मोठ्यामोठ्यानें बोलत होत्या.

मि. अण्डरसन यांनां राग येण्यासारखें त्यांच्या श्वशुराच्या पत्रांत विशेष काहीं होतें असें नाहीं. तीनचार हप्ते न मिळाल्यामुळे मि. अण्डरसनसाहेब जुगारीच्या वगैरे वाईट नादाला लागले आहेत कीं काय, असा त्यांच्या श्वशुरांस संशय आला होता, व त्यांनां परावृत्त करण्याच्या हेतूनें 'वचन दिलेले हप्ते कां येत नाहींत, हें समजत नाहीं.'— 'अशा प्रकारचें वर्तन आपल्याकडून होईल अशी माझी मुळींच अपेक्षा नव्हती.' 'कायदेशीर उपाय योजणें माझ्या जिवावर येतें, तेव्हां तो प्रसंग आपण येऊं देणार नाहीं, अशी माझी खात्री आहे.' अशा प्रकारचीं ईषत्कठोर वाक्यें त्यांनीं आपल्या पत्रांत लिहिलीं होतीं. आतां, हे श्वशुर पैशाच्या कामांत अगदीं लोभी नसते, किंवा ते अधिक उदार व कोमल बुद्धीचे असते, तर त्यांनीं हीं वाक्यें लिहिलीं नसतीं हें जरी कबूल केलें, तरी या वाक्यांवरून मि. अण्डरसन यांनीं त्यांच्यासंबंधानें त्यांच्या मुलीसमोर अपशब्द बोलावे ही गोष्ट काहीं रास्त नव्हती.

मिसेस अण्डरसन यांनां ते अपशब्द रुचले नाहींत,—मुळींच खपले नाहींत. पति झाले ह्मणून काय झालें ! त्यांनीं आपल्या प्रेमळ वडिलांसंबंधानें असे शब्द वापरलेले ऐकून त्या इंग्लिश स्त्रीला राग आला व 'वडिलांनां माझ्यासमोर असले अपशब्द बोलूं नये !' असें त्यांनीं आपल्या पतीला सौम्यपणेंच परंतु गांभीर्यानें व किंचित् रागाच्या स्वरानें वजावून सांगितलें. यावर मि. अण्डरसन काहीं उलट बोलले व दोघांचें चांगलेंच भांडण जुंपून अखेर त्यांचा अबोला झाला ! मि. अण्डरसनसाहेब त्याच रात्री पत्नीच्या रागानें ह्मणा किंवा कर्ज फेडण्याच्या व्यवस्थेकरितां ह्मणा—मुंबईस निघून गेले.

मि. अण्डरसन रागारागानें घरांतून निघून गेलेले पाहून नासर-
खानानें विचार केला कीं, मेमसाहेबांशीं सलगी करण्यास ही फार उत्तम
संधी आहे. स्त्री आपल्या नवऱ्यावर रागावलेली असतां पतिव्यतिरिक्त
प्रेमाचा व क्षुद्र मनोविकारांचा जय होण्याचा बराच संभव असतो,
हें नासरखानालासुद्धां समजत होते. आपल्या मनधरणीस मेमसाहेब
वश झाल्या तर ठीकच, नाही तर इतर चाकरनोकरांनां कांहीं तरी
कामाच्या निमित्तानें बंगल्याबाहेर पाठवून द्यावें, व आपला मनोरथ
बळजबरीनें सिद्धीस न्यावा, असा विचार करण्याइतका तो आतां
ब्रेहोष झाला होता.

आणि त्याप्रमाणें त्यानें केलेंहि. असिस्टंट बटलरला बाजारांतून
गोष, अंडीं, लोणी वगैरे आणण्यास त्यानें पाठवून दिलें. माळ्याला
कांहीं रोपें आणण्यास धाडून दिलें. परटाला, गाडीवानाला व
दुसऱ्या किरकोळ नोकरांनाहि अशाच प्रकारच्या कामगिरीवर पाठवून
देऊन त्या बंगल्यावर आपला निष्प्रतिकार ताबा बसेल, असें त्यानें
केलें, व नंतर तो कांहीं कामाचें निमित्त करून मेमसाहेब ज्या खोलींत
बसल्या होत्या तेथें गेला, व डोळे मिचकावून 'You are very
very kind, good lady, you are a goddess.
—तुम्ही फार दयाळु आहांत, तुम्ही देवी आहांत' असें मनधरणीच्या
प्रस्तावनेदाखल हणूं लागला. भोळ्या विचाऱ्या मिसेस अण्डरसनला
त्याच्या वाक्यांचा हेतु किंवा अर्थ कांहींच कळेना. 'हा वेड्यासारखें
असें काय बरळतो आहे? वांकडीं तोंडें काय करतो आहे? असें
त्या मनांत हणाल्या व मोठमोठ्यानें हंसूं लागल्या. त्या हंसण्याचा त्या
कामांध नासरखानानें स्वतःला अनुकूल असा अर्थ केला, व तो त्यांच्या
अंगाजवळजवळ जाऊं लागला. त्याचा खरा अर्थ मिसेस अण्डरसन

यांच्या ध्यानांत आतां एकदम आला, व त्यांनीं किंकाळी फोडली, व एकदम खुर्चीवरून उठून त्यांनीं त्याला आपल्या टोंकदार बुटाच्या दोन-तीन लाथा मारल्या. बेहोष झालेला नासरखान बुटाच्या लाथांनां न जुमानतां तिच्या अंगावर हात टाकणार, इतक्यांत त्यानें बंगल्यांत गाडी येत आहे असा आवाज ऐकला, व खोलींतील कांचेच्या खिडकींतून त्याला वेनेटसाहेबांची गाडीहि लगेच दिसली.

डॉ. वेनेट तेथें आले व त्यांनीं मि. अण्डरसन यांची चौकशी केली. ते मुंबईस गेले आहेत असें कळल्यावर ते परत जाण्यास निघाले. जातांजातां त्यांनीं मिसेस अण्डरसन यांनां “ तुम्ही आज अशा फिक्कट कां दिसतां, आजारी तर नाहीं ना ? ” असें प्रेमपूर्वक विचारलें. मिसेस अण्डरसन यांनीं खरें कारण अर्थात् सांगितलें नाहीं, व कांहीं तरी सबब सांगून संभाषणाचा विषयच एकदम बदलला.

डॉ. वेनेट बंगल्याबाहेर पडल्याबरोबर नासरखान मिसेस अण्डरसनपुढें गेला व शरण जाऊन व नाक घांसून ‘ साहेबांनां सांगूं नका, तुम्ही मायबाप आहांत ’ असें ह्मणूं लागला. मिसेस अण्डरसन कांहीं मिनिटें त्याच्याशीं मुळींच बोलल्या नाहींत; पण नंतर त्यांनीं ‘ तुझ्यावर मी लवकरच फिर्याद करणार आहे ! ’ असें त्याला निश्चयात्मक स्वरानें साफ सांगितलें. नासरखान घाबरला व रडूं, ओरडूं व गडबडा लोळूं लागला. हा प्रकार पाहून त्या साध्वीचें मन पुनः मृदु झालें व त्या ‘ बरें नासरखान, जा; तुझ्यावर फिर्याद करणार नाहीं ’ असें ह्मणाल्या. नासरखानाचें या आश्वासनानें समाधान झालें नाहीं. ‘ मेमसाब, ही गोष्ट कोणाला सांगूं नका; मला जीवदान द्या, ’ अशा अर्थाचीं मोडकीं तोडकीं इंग्रजी वाक्यें केंविलवाण्या स्वरांत उच्चारून घडलेली हकीकत गुप्त ठेवण्याविषयीं त्यांची तो दीनपणें विनवणी करूं लागला. मिसेस

अण्डरसन यांनीं बराच वेळ या गोष्टीस रुकार दिला नाही; पण अखेर त्या कोमलहृदय स्त्रीचें मन द्रवलें व तिनें ही गोष्टहि कबूल केली.

नासरखान आपल्या ऑफिसांत—भटारखान्यांत गेल्यावर आपल्या मनाशीं एकंदर गोष्टींचा शांतपणें विचार करूं लागला. आजची हकीकत आज नाही उद्यां साहेबांनां कळणारच, हें त्यानें ओळखलें. ‘मी सांगणार नाहीं’ असें मेमसाहेबांनीं जरी वचन दिलें होतें, तरी या वचनांत कांहीं अर्थ नाही, असें त्याला वाटलें. साहेबांनां जर ही सर्व हकीकत कळली तर ते आपणास नोकरीवरून काढून टाकून स्वस्थ बसावयाचे नाहीत—ते आपणावर फिर्याद करून आपणास तुरुंगांत टाकतील—ही त्याची पक्की खात्री होती. मि. अण्डरसनसाहेबांनीं आपल्या चाकरांपैकीं दोघांनां मेमसाहेबांचे पैसे व दागिने चोरल्या-बद्दल वर्षावर्षांची शिक्षा देवविली होती, याची त्याला आठवण झाली. साध्या चोरीबद्दल जर त्यांनीं वर्षाची शिक्षा देवविली, तर आपण केलेल्या भयंकर गुन्ह्याबद्दल चारपांच वर्षे तरी आपणास मिळणार, अशी त्याला भीति पडली, व तो गांगरून गेला. याला उपाय काय करावा ? मेमसाहेबांच्या आश्वासनावर विश्वास ठेवून स्वस्थ बसावें काय ?

मेमसाहेबांची आठवण झाल्याबरोबर त्यांच्या खोंचदार बुटाच्या लाथांची नासरखानाला आठवण झाली, व त्याच्या हृदयांतील भीति नाहीशी होऊन तीऐवजीं त्याचें हृदय रागानें जळफळूं लागलें. साहेबाची मडम झाली ह्मणून काय झालें, स्त्रीनें बुटाच्या लाथा माराव्यात हें त्या कडव्या जातीच्या मुसलमानास असह्य व अक्षम्य झालें. “काय ! मला—मला नासरखानाला—रोज नेमानें निमाज पढणाऱ्या असल मुसलमानाला काफर स्त्रीनें बुटाची लाथ मारावी ? ती श्रीमंत असली,

तर आपल्या घरची श्रीमंतीण ! ती मड्डम असली हणून अस्सल मुसल-मानानें तिच्या बुटाच्या लाथा निमूटपणें सोसाव्या काय ? छे, ही गोष्ट फारच लांठनास्पद झाली, याबद्दल सूड घेतलाच पाहिजे !”

असा त्यानें विचार केला खरा, पण लगेच त्याला मेमसाहेबांच्या अनेक उपकारांची आठवण झाली, व सुडाचा त्याचा निश्चय डळमळला, व मेमसाहेबांचा नाश करण्यापेक्षां आपण तुरुंगांत गेलों तरी पत्करलें, असा उच्च विचार त्याच्या मनांत घोळूं लागला; परंतु मिसेस अण्डरसन यांचें दुदैवच ओढवलें असल्यामुळें हा विचार त्याच्या मनांत फार वेळ टिकला नाहीं. कांहीं वेळानें बुटांच्या लाथांची त्याला पुनः आठवण झाली व त्या आठवणीमुळें त्याचे सर्व उच्च विचार पांखरांप्रमाणें उडून कोठच्या कोठें पळून गेले, व ‘सूड—सूड—सूड’ हाच विचार अखेर प्रबळ झाला.

लगेच तो सुडाच्या मार्गाला लागला. अण्डरसनसाहेब आपल्या बायकोवर संतापले आहेत हें त्याला ठाऊकच होतें. अशा वेळीं त्यांना निनांवी पत्र लिहून त्यांच्या बायकोच्या पातिव्रत्याविषयीं जर त्यांचें मन आपण कलुषित केलें, तर आपला डाव खात्रीनें साधेल असा नासर-खानानें विचार केला. बरें, आपला डाव फसला तरी पत्र निनांवीच असल्यामुळें आपलें नुकसान तर खात्रीनेंच होणार नाहीं, असा त्याचा पोक्त विचार होता. आणि त्याच्या विचारांत बराच पोक्तपणा होता असें मलाहि वाटतें. कारण निनांवी पत्रांचा शोध ज्या कल्पक मनुष्यानें काढला त्याला मी आवाज न होणाऱ्या बंदुकीचा शोध लावणारापेक्षांहि अधिक मान देतो ! निनांवी पत्रासारखें विनधोक्याचें, अचूक व घातुक शस्त्र नाहीं ! हिंदी लोकांचीं इतर सर्व शस्त्रें काढून

घेतलीं, तरी निनांवी पत्रांचीं शस्त्रें सरकारानें हिरावून घेऊं नयेत, व परवान्याशिवाय हें शस्त्र वापरण्याच्या आमच्या या निसर्गदत्त व राजमान्य हक्कावर सरकारानें घाला घालूं नये, अशी माझी ईश्वराजवळ नेहमीं प्रार्थना असते !

नासरखानानें या अमोलिक शस्त्राचा उपयोग करून घेण्याचा बेत केला, असें मीं सांगितलेंच. हा बेत मनांत कायम झाल्यावर त्याला दुसरी एक युक्ति सुचली. तो डॉक्टर बेनेटच्या बंगल्यावर गेला व त्यांच्या बटलरजवळ कांहीं वेळ इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलत बसून अखेर त्यानें मित्राला पत्र लिहिण्याकरितां ह्मणून हळूच एकदोन नोटपेपर व लिफाफे मागितले. बेनेटसाहेब बंगल्यावर नसल्यामुळें त्यांच्या नोटपेपरच्या डब्यांतून सुंदर नोटपेपर चोरून घेण्याची आतां मुळींच जरूर नव्हती,—त्यांच्या बटलरानें पांचदहा नोटपेपर व लिफाफे राजरोसपणें आणि विनदिक्रत नासरखानाला आणून दिले.

ते नोटपेपर घेऊन तो पैसा घेऊन पत्र लिहिणाऱ्या गांवांतील एका कारकुनाकडे गेला व त्याच्याकडून मि. अण्डरसन यांनां मुंबईतील होटेलच्या पत्त्यावर पुढील आशयाचें इंग्रजी पत्र त्यानें पाठविलें.

“ता. १७ जुलै १८९—

प्रियमित्र अण्डरसनसाहेब,

मी तुमच्या बंगल्यावर काल दुपारीं ४ वाजण्याच्या सुमारास गेलों होतो. बंगल्यावर चाकरनोकर कोणीहि दिसलें नाहीं. नेहमींच्या संवईप्रमाणें दिवाण-खान्यांत जात असतां तुमची पत्नी व तुमचा एक नोकर एका खोर्लींत प्रेमाच्या व सलगीच्या गप्पागोष्टी सांगत होतीं, असें मीं पाहिलें. याचा अर्थ काय ? डोळे उघडे ठेवून रहा, एवढेंच मी सांगूं शकेन.

आपला,
एक मित्र.

ता. क.--सही करणार होतों, पण न केलेलीच बरी असें वादून ती केली नाही.”

कालक्रमानें योग्य वेळीं हें पत्र मि. अण्डरसन यांच्या हातांत पडलेंच. मुंबईस जाऊन कर्जाची वगैरे सोय न झाल्यामुळें वैतागून गेलेल्या व प्रियभार्येशीं भांडण झाल्यामुळें भ्रमिष्ट झालेल्या अण्डरसन साहेबांनीं या पत्रांतील मजकूर वाचल्याबरोबर त्यांनां खरोखरीचेंच वेड लागण्याची पाळी आली ! आपली पत्नी—आपली मेरी—अशी असेल, असें त्यांनां कांहीं वेळ खरें वाटेना. पण पत्रांतील अक्षरें व त्यांचा अर्थ अगदीं स्पष्ट होता. पत्र लिहिणारा कोण, याविषयींहि शंका घेण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. डॉ. बेनेटशिवाय माझ्या घरीं बोलावण्याशिवाय कोण येणार ? त्यांच्याशिवाय माझा दुसरा कोण मित्र आहे ? आणि हे नोटपेपर्स डॉ. बेनेटचे नाहीत तर कोणाचे ? हें पत्र आपल्या प्रियमित्रानें—डॉ. बेनेटनींच लिहिलेलें आहे. त्यांनीं मुद्दाम अक्षराचें वळण बदललें आहे; पण हें पत्र बेनेटकडून आलेलें आहे, असें हा नोटपेपर व हा वरचा लिफापाच सांगत आहे !

मि. अण्डरसन लगेच मेलनें जाण्याकरितां निघाले. स्टेशनावरून आपल्या बंगल्याकडे न जातां ते तडक डॉ. बेनेटकडे गेले, व त्यांनीं त्यांनां सहज विचारलें “ तुम्ही परवां माझ्या बंगल्याकडे गेलां होतां काय ? ”

“ होय,” बेनेटसाहेबांनीं उत्तर दिलें. “ पण तुम्ही मुंबईस गेलां असें मीं ऐकलें. तुम्ही आजच आलां वाटतें ? ”

“ हो ! ” असें मि. अण्डरसन यांनीं उत्तर दिलें व नंतर कांहीं वेळानें पुनः “ तुम्ही माझ्या बंगल्यावर किती वाजतां गेलां होतां

च माझ्या बायकोची व तुमची गांठ पडली होती का ?” असें त्यांनीं जणूं काय सहजच विचारलें.

“मी चार वाजतां गेलों होतो, व तुमच्या बायकोचीहि गांठ पडली होती,” असें उत्तर मिळतांच मि. अण्डरसन यांची मनांतल्या प्रश्ना-विषयीं खात्रीच झाली. डॉ. बेनेट यांचें उत्तर ऐकल्यावर कांहीं क्षण ते स्तब्ध बसले व नंतर त्यांचा निरोप घेऊन जाऊं लागले. दरवाजापर्यंत त्यांनां पोंचविण्याकरितां डॉ. बेनेटहि उठले व चालतां चालतां सहज झणाले “मि. अण्डरसन, तुमची बायको अलीकडे आजारी तर नाहीना ? परवां तिच्या त्या निस्तेज फिक्कट तोंडाकडे पाहून मला अशी शंका आली कीं, ती आजारी असावी. ”

झालें, हें वाक्य ऐकल्यावर शंका घेण्याचें कारणच उरलें नाहीं. तें पत्र डॉ. बेनेटनींच लिहिलें असलें पाहिजे, असें त्यांच्या मनानें पक्केंच घेतलें.

बेनेटसाहेबांच्या बंगल्यांतून ते बाहेर पडले व गाडीवानाला आपल्या बंगल्याचा पत्ता सांगून गाडींत संचित पडले.

१५ मिनिटांत त्यांची गाडी बंगल्याजवळ गेली. आली; ती बंगल्यांत शिरूहि लागली. नासरखानाचें त्या गाडीकडे प्रथम लक्ष गेलें, व त्याची घाबरगुंडी उडाली.

मेमसाहेब त्या वेळीं दिवाणखान्यांतच वाचीत बसल्या होत्या. नासरखान त्यांच्याकडे घाबरत घाबरत घाईघाईनें गेला व ‘साहेबांची गाडी आली आहे’ असें सांगून ‘गुह्य गोष्ट त्यांनां कृपा करून सांगूं नका’ असें त्यांनां पुनः विनवूं लागला, व मिसेस अण्डरसन यांनीं त्याला पुनः वचन व आश्वासन दिलें. कर्मधर्मसंयोग असा कीं, इतक्यांत अण्डरसनसाहेब

गाडींतून उतरून दिवाणखान्याच्या दाराशींच आले, व त्यांनीं नासर-खानाचे शेवटले शब्द व मिसेस अण्डरसन यांचें आश्वासन ऐकलें !

पतीला पाहिल्याबरोबर मिसेस अण्डरसन पुढें सरल्या व पतीजवळ जाऊन नम्रपणें म्हणाल्या “ Robert, I owe you an apology. I am heartily sorry that I used the words I did two days ago. Won't you forgive me, Robert ?—रॉबर्ट, मला प्रथम आपली क्षमा मागितली पाहिजे. दोन दिवसांपूर्वीं मी तुहाला जे अपशब्द बोलल्यें, त्यांबद्दल मला आतां फार पश्चात्ताप होत आहे. रॉबर्ट, मला क्षमा करायची ना ? ”

रॉबर्ट अण्डरसन यावर कांहींच बोलले नाहींत, व दुसरीकडे तोंड फिरवून लांबच्या एका खुर्चीवर जाऊन बसले व शून्य दृष्टीनें व शून्य मनानें शीळ घालूं लागले. त्यांची पत्नी त्यांच्या पाठोपाठच गेली व त्यांच्या समोरच्या एका खुर्चीवर बसून कोमल स्वरानें ह्मणाली “ Robert dear, you were never so hardhearted as to-day. Can't you excuse your repentant wife ?—प्रिय रॉबर्ट, आज एवढे निर्दय कां होतां ? मला कृतापराधाबद्दल पश्चात्ताप होत आहे. रॉबर्ट, आपल्या प्रियपत्नीला क्षमा करणें एवढें अवघड जावें काय ? ”

“Mary” मि.अण्डरसन ह्मणाले, “I am *not* dear to you ! You are *not* repentant and you are *not* my wife. —मेरी, मला तूं ‘ प्रिय ’ ह्मणतेस, पण मी तुला प्रिय नाहीं; तुला पश्चात्ताप झालेला नाहीं व तूं माझी वायकोहि नाहींस !”

“How do you mean ?” मेरीनें अश्रु पुशीत पुशीत विचारलें “ या ह्मणण्याचा अर्थ काय ? ”

“ I mean what I say—मीं जें ह्मटलें, तोच त्याचा अर्थ !”
मि. अण्डरसन निश्चयानें व कठोरपणें ह्मणाले.

मेरी रडूं लागली. विचारी दुसरें काय करणार ? कांहीं क्षणांनीं
मि. अण्डरसन यांनींच पुनः प्रश्न काढिला “ ‘आपलें गुह्य साहेबांनां सांगूं
नका ! ’ या नासरखानाच्या वाक्याचा अर्थ काय ? ” असें आपल्या
पत्नीला त्यांनीं आतां स्पष्टपणें विचारलें.

“ गुह्य आहे हें खरें, पण ‘ तें मी सांगणार नाहीं ’ असें त्याला
वचन दिलें असल्यामुळें आपण तें मला विचारूं नये.” मेरीनें
नम्रपणें व सौम्यपणें सुचवलें.

“ मलासुद्धां न सांगण्यासारखें तें गुह्य आहे ?” मि.अण्डरसन यांनीं
उपरोधिक कठोर स्वरानें विचारिलें.

“ मी तें कोणालाहि सांगणार नाहीं, असें नासरखानाला वचन
दिलें आहे. ” मिसेस अण्डरसन ह्मणाल्या.

“ You tell the secret before five to-day, or
pack off,—पांच वाजण्याच्या आंत गुह्य काय आहे तें सांग,
नाहीं तर चालती हो !” मि. अण्डरसन एकदम ह्मणाले, व खुर्चीवरून
उठून आपल्या खोलींत जाऊन बसले.

मेरी अण्डरसननें आतां काय करावें ? गुह्य सांगावें, तर वचन-
भंग होणार; न सांगावें तर प्रियपतीशीं अशा तऱ्हेचा वियोग होऊन
जगांत नाचक्की होणार ! एकदां वाटे कीं, सांगून टाकावें गुह्य; पुनः
वाटे कीं, दिलेलें वचन मोडणें चांगलें नाहीं. अशा प्रकारचा त्यांच्या
अंतःकरणांत कलह चालला होता. त्या बराच वेळ तेथें खुर्चीवर बसून
अश्रु ढाळीत राहिल्या, व कांहीं वेळानें आपल्या खोलींत निघून गेल्या.

नासरखान वरील संभाषण लांबून ऐकतच होता. सूड घेण्याची आपली युक्ति पूर्णपणे साधली, असें वाटून त्याला प्रथम फार आनंद झाला; परंतु खोल विचार करून पहातां त्याला अशी भीति वाटू लागली कीं, मेमसाहेब आपलें विंग सांगून मोकळ्या होतील व मग आपला सगळा कावा बाहेर फुटेल ! या विचारानें तो इतका घाबरला कीं, आपली नोकरी गेलीच व आपणावर फिर्याद झाली, असें त्याला क्षणभर वाटलें व आतां येथून एकदम पळून जावें कीं कसें, याचा तो विचार करूं लागला. पण विचाऱ्याची ऐन वेळीं कंबरच खचली. करावयास गेलों एक व झालें भलतेंच, असें ध्यानांत येऊन तो आतां अगदीं निराश, निरुत्साह, निर्जीव स्थितींत कांहीं मिनिटें भटारखान्याचें दार लावून आंत स्वस्थ पडला !

खरें सांगावयाचें ह्मणजे नासरखान जात्या निर्दय, क्रूर, खुनशी, धाडशी स्वभावाचा नव्हता, हें येथें नमूद केलें पाहिजे. त्याच्यामध्ये अनेक दोष असतील, व त्यानें विकारवश होऊन अनेक पापेंहि केलीं असतील; पण यावरून त्याचा स्वभाव पक्का डामरट व खुनशी होता, असें ह्मणतां येणार नाहीं. त्याच्या अंतःकरणांत उच्च विचारांनां आणि विकारांनां अगदींच कधीं धारा मिळत नव्हता, असें मला वाटत नाहीं. पुष्कळ वेळां त्याला सद्बुद्धि सुचत असे व त्यानें बरेच वेळां या सद्बुद्धीचें ह्मणणें वर्तनांतहि आणलें होतें. कसेंहि असो, एवढी गोष्ट खरी कीं, निराश होऊन तो भटारखान्यांत पडल्यावर त्याचें मन त्याला खाऊं लागलें, व गरीब बापड्या मेमसाहेबांवर नाहक भलता आरोप केल्याबद्दल त्याचें मन पश्चात्ताप पावूं लागलें. “हाय, हाय !” उमाळा येऊन तो मनांत म्हणाला “मेमसाहेबांनीं माझ्यावर किती उपकार केले, व त्यांचे मीं कसे उपकार फेडले ! जिनें मला अनेकदां वांचविलें,

नवरा घरांतून घालवून देण्यास तयार झाला असतांही जी आपलें गुह्य सांगत नाहीं, तिचाच मीं नाश केला ! या खुदा ! मी पागळ आहे, मी गुन्हेगार आहे ! तोबा, तोबा !”

दुदैव असें कीं, ही वृत्ति फार वेळ टिकली नाहीं. बुटांच्या लाथांची त्याला पुनः आठवण झाली; फिर्याद होऊन तुरुंगांत जाण्याची पाळी लवकरच येणार, अहि विचार मनांत आला, व त्याचें अंतःकरण सतापानें व भीतीनें व्याकुळ झालें. मेमसाहेब थोडा वेळ दम धरतील, पण अखेर झुलू करतील असें तो मनांत हणाला, व असल्या बाईचा नाश करण्यांत कांहीं पाप नाहीं, असा त्यानें मनाशीं निश्चय केला, आणि अण्डरसनसाहेबांकडे जाऊन मेमसाहेबांबद्दल खोव्यानाट्या कांहीं गोष्टी आतांच्याआतांच सांगून टाकाव्या, व त्यांचें मन त्यांच्या मडमेबद्दल कलुषित करावें, या हेतूनें तो त्यांच्या खोलीकडे जाऊ लागला. इतक्यांत त्यानें पांचांचे ठोके ऐकले.

मिसेस अण्डरसन आपल्या पतीच्या खोलीकडे जात होत्या. या आपल्या आधीं जाऊन आपलें सर्व बिंग बाहेर फोडणार, अशी नासरखानाला धास्ती पडली, व आतां काय करावें हें त्याला सुचेना. येथून एकदम सूंबाल्या करावा, असा त्याच्या मनांत पुनः विचार आला; पण पळून गेलों तरी पोलीस लोक मला पुन्हा धरून आणतील, अशी भीति पडून तो जागच्याजागींच तटस्थ उभा राहिला. मिसेस अण्डरसननीं दिवाणखान्याशीं जाऊन दारावर ‘ टक टक टक ’ असा आवाज केला. ‘ आंत ये ’ असें मि. अण्डरसन हणतील अशी तिची अपेक्षा होती; पण तसें कांहीं न होतां मि. अण्डरसन स्वतःच बाहेर आले व निर्दय दृष्टीनें तिच्याकडे पाहून “ Well, have you made up your

mind?—काय तुझे मग ठरलें? असें त्यांनीं संथपणें तिला विचारलें.'

“Robert, my dear, won't you give me more time to consider?—राबर्ट, मला विचार करण्यास आणखी वेळ मिळाला तर वरें होईल.” मिसेस अण्डरसन प्रेमळ, व कोमल—किंबहुना केंविलवाण्या वाणीनें ह्मणाल्या.

“No!” मि.अण्डरसन यांनीं निश्चयात्मक व कठोर स्वरानें उत्तर दिलें. “I can no longer be fooled by woman's tears and loving words.—नाहीं. स्त्रियांच्या अश्रूंनां व त्यांच्या प्रेमळ वाणीला फसून जाण्याइतका मी आतां मूर्ख राहिलेलों नाहीं!”

त्या साध्वीला वरील शब्द वज्राघाताप्रमाणें वाटले. कांहीं क्षण ती तटस्थ उभी राहिली, व नंतर पुनः पतीची विनवणी व समजूत करूं लागली “Robert, won't you have faith in your wife—your own dear Mary, whom you loved, wooed and obtained only two years since? Robert, do consider my position. I have engaged my word to the man.—राबर्ट, दोन वर्षांपूर्वींच आपलें माझ्यावर किती प्रेम होतें, याची आठवण करा. आपण त्या वेळीं माझी प्रेमपूर्वक कशी मनधरणी केली व मीहि किती आनंदानें आपली सहचारिणी होण्यास तयार झाल्यें, याची आठवण अगदीं गेली का? राबर्ट, मी नासरखानाला वचन देऊन चुकल्यें आहे, ह्मणून मला ही गोष्ट सांगतां येत नाहीं, याचा विचार करा.”

राबर्ट अण्डरसननीं यावर कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. त्यांनां दोन वर्षांपूर्वींची, त्या वेळच्या निरतिशय प्रेमाची, उत्साहपूर्ण मनधरणीची,

व आनंदरसपूर्ण विवाहप्रसंगाची आठवण होऊन त्यांच्या हृदयांत अत्यंत क्षोभ मातला. त्यांच्या डोळ्यांत अश्रुबिंदु दिसू लागले. त्यांच्या मुखचर्येवरील कठोरता व निश्चयात्मकता गेली, व तेथें औदासीन्य व संशयवृत्ति यांचा अंमल बसला. त्यांचे ओंठ कांपू लागले व खाली पायहि कांपू लागले. त्यांच्या हातांतलें पुस्तक गळलें. अंगाला घाम सुटला व घेरी आल्यासारखें वाटून जवळच्या एका खुर्चीवर जाऊन ते बसले; परंतु लवकरच त्यांनीं आपलें मन आवरलें, व आपल्या मनोदौर्बल्याबद्दल स्वतःस दोष लावून घेऊन त्यांनीं थोडीशी कृत्रिम कठोरता धारण केली व म्हटलें “ Mary, let us not waste our time; will you please be quick and settle the matter once for all.—मेरी, आपला वेळ उगाच व्यर्थ चालला आहे. एक काय तें लवकर उत्तर देऊन या प्रकरणाचा लवकरच निकाल कां लावून टाकीत नाहीस ? ”

हें वाक्य ऐकून मेरी अण्डरसननीं आपले अश्रु पुशिले व दीर्घ उसासा टाकला. त्यांच्या चर्येवर औदासीन्याची छाया तर होतीच, पण त्या छायेमध्येहि एक प्रकारचें दिव्य पावित्र्यतेज होतें. आपल्या प्रिय पतीला सोडून जावें लागणार, या दुःखानें तिच्या आरक्त झालेल्या नेत्रांतून प्रेमाश्रु एकसारखे गळत होतेच; पण सदाचारी दीन लोकांचा कैवारी जो खाइस्ट त्याला तरी निदान आपण पारखे झालों नाहीं, या दृढ निष्ठेमुळें त्या तीर्थजलतुल्य प्रेमाश्रूनींच तिच्या मुखावर रुचिरमणींची शोभा पसली होती. असो. ती खुर्चीवरून उठली व सगद्गद परंतु कोमल, मधुर स्वरानें आपल्या प्रिय व मान्य पतीस ह्मणाली “ रॉबर्ट, मी जातें; दिलेलें वचन मोडण्याचा मला मोह पाडूं नका. माझें वर्तन आतां आपणांस अप्रिय वाटेल; पण कांहीं दिवसांनीं याबद्दल

तुझांला माझी प्रशंसा करावीशी वाटेल, असें माझी मनोदेवता मला सांगते. रॉबर्ट,—प्रिय रॉबर्ट,—प्रियतम रॉबर्ट, मी आपणांस ओडून जात नाहीं, —माझे शरीरच केवळ आपल्या आज्ञेनें येथून जात आहे, व माझे हृदय येथेंच अडकून राहिलें आहे, हें ध्यानांत ठेवा. दोन दिवसांपूर्वीं मी आपणांस जें रागानें बोलल्यें त्याची क्षमा करा, व त्या दिवसाच्या मेरीची स्मृति विसरून दोन वर्षांपूर्वींच्या मेरीची आठवण करीत रहा. बरें आहे, मी जात्यें.”

असें म्हणून त्यांनीं नासरखानाला हांक मारली व गाडीला घोडे लावून ती घेऊन येण्यास त्यांनीं त्याला आज्ञा दिली. पतिपत्नींमधील वरील संवाद नासरखान दुखून कां होईना, पण ऐकत होता. मेमसाहेब आतां आपलें बिंग फोडणार अशी त्याची अपेक्षा होती. पण त्यांचा तो उच्च प्रकारचा—दिव्य—निश्चय पाहून त्याच्या हृदयांत कसेंसेंच होऊं लागलें. त्याच्या उच्च मनोवृत्ति जागृत झाल्या व तो मेमसाहेबांनां एकदम ह्मणाला “मेमसाहेब, थांबा. मीच सर्व गोष्टी सांगून टाकतो. तुझीं मातेप्रमाणें माझे पालन केलें आहे, तुझी माझ्या माता आहां. माझ्याकरितां तुमचा नाश मी होऊं देणार नाहीं!” असें ह्मणून त्यानें लगेच अण्डरसन साहेबांनां सर्व हकीकत सांगितली व आपला गुन्हा कांहींएक मार्गें न ठेवतां पूर्णपणें कबूल केला.

त्याची हकीकत ऐकून मि. अण्डरसन रागावले नाहींत; कारण आपल्या कोमल व प्रेमळ स्त्रीच्या अत्युच्च चारित्र्याच्या मानानें आपण फारच कमी योग्यतेचे आहों, असें त्यांनां वाटूं लागून ते आपल्या मनांत ओशाळले होते. या वृत्तींत असल्यामुळें ते नासरखानावर संतापले नाहींत, व मागाहून त्याच्यावर त्यांनीं फिर्यादहि

केली नाहीं हें खरें; पण त्यांनीं त्याला नोकरीवरून मात्र काढून टाकलें.

* * * *

नासरखानाचें पुढें काय झालें, हें नक्की ठाऊक नाहीं. त्याला पुढें वेड लागलें, असें कांहीं लोक म्हणतात, व कांहीं लोक त्याच्या चारित्र्यांत अचानक क्रान्ति होऊन तो सदाचाररत व विरक्त असा फकीर बनला, असें म्हणतात.

तुझांला माझी प्रशंसा करावीशी वाटेल, असें माझी मनोदेवता मला सांगते. रॉबर्ट,—प्रिय रॉबर्ट,—प्रियतम रॉबर्ट, मी आपणांस सोडून जात नाहीं, —माझे शरीरच केवळ आपल्या आज्ञेनें येथून जात आहे, व माझे हृदय येथेंच अडकून राहिलें आहे, हें ध्यानांत ठेवा. दोन दिवसांपूर्वीं मी आपणांस जें रागानें बोलल्यें त्याची क्षमा करा, व त्या दिवसाच्या मेरीची स्मृति विसरून दोन वर्षांपूर्वींच्या मेरीची आठवण करीत रहा. बरें आहे, मी जात्यें.”

असें म्हणून त्यांनीं नासरखानाला हांक मारली व गाडीला घोडे लावून ती घेऊन येण्यास त्यांनीं त्याला आज्ञा दिली. पतिपत्नींमधील वरील संवाद नासरखान दुरून कां होईना, पण ऐकत होता. मेमसाहेब आतां आपलें बिंग फोडणार अशी त्याची अपेक्षा होती. पण त्यांचा तो उच्च प्रकारचा—दिव्य—निश्चय पाहून त्याच्या हृदयांत कसेंसेंच होऊं लागलें. त्याच्या उच्च मनोवृत्ति जागृत झाल्या व तो मेमसाहेबांनां एकदम ह्मणाला “मेमसाहेब, थांबा. मीच सर्व गोष्टी सांगून टाकतो. तुझीं मातेप्रमाणें माझे पालन केलें आहे, तुझी माझ्या माता आहां. माझ्याकरितां तुमचा नाश मी होऊं देणार नाहीं!” असें ह्मणून त्यानें लगेच अण्डरसन साहेबांनां सर्व हकीकत सांगितली व आपला गुन्हा कांहींएक मार्गें न ठेवतां पूर्णपणें कबूल केला.

त्याची हकीकत ऐकून मि. अण्डरसन रागावले नाहींत; कारण आपल्या कोमल व प्रेमळ स्त्रीच्या अत्युच्च चारित्र्याच्या मानानें आपण फारच कमी योग्यतेचे आहों, असें त्यांनां वाटूं लागून ते आपल्या मनांत ओशाळले होते. या वृत्तींत असल्यामुळें ते नासरखानावर संतापले नाहींत, व मागाहून त्याच्यावर त्यांनीं फिर्यादहि

केली नाहीं हें खरें; पण त्यांनीं त्याला नोकरीवरून मात्र काढून टाकलें.

* * * *

नासरखानाचें पुढें काय झालें, हें नक्की ठाऊक नाहीं. त्याला पुढें वेड लागलें, असें कांहीं लोक म्हणतात, व कांहीं लोक त्याच्या चारित्र्यांत अचानक क्रान्ति होऊन तो सदाचाररत व विरक्त असा फकीर बनला, असें म्हणतात.

अहंकार.

‘दुर्लभं मानवं जन्म’—हणजे मनुष्यजन्म दुर्लभ व अतएव सर्वोत्तम असें हणतात; पण कित्येक वेळां मला वाटते कीं, मनुष्य-प्राण्यासारखा दुःखी, कष्टी व पापी प्राणी नसेल. पशुपक्ष्यादिकांमध्ये साहित्यसंगीतकलादि उच्च गोष्टी नसतील; त्यांना ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगतां येत नसतील; त्यांना ‘आत्मज्ञान’ नसेल; ‘अहम्’ ही भावनाच नसल्यामुळे ‘अहं ब्रह्मास्मि’ हे तत्त्व त्यांना कळणें शक्य नसेल; पण ‘अहं’ या पदाबरोबर येणाऱ्या अहंकार, दुःख, पाप इत्यादि गोष्टींपासून पशुपक्षी मुक्त असतील, हे हि ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. ‘मी ब्रह्मस्वरूपी आहे’ हे ज्ञान झालें, तर उत्तमच आहे. पण हे ज्ञान किती लोकांनां होते ? या संसारांत वावरणारे बहुतेक लोक ‘मी पापी आहे—मला हे हवें आहे—मला तें नको आहे’ अशा प्रकारचें रडगाणें गात असतात. ‘मी जितका सुस्वरूप, श्रीमंत, व सद्गुणसंपन्न असावा तितका आहे,” असें हणणारे लोक फारच थोडे. मी ज्या स्थितींत आहे ती स्थिति सुधारावी, अशी राजापासून रंकाची इच्छा. प्रत्येकजणाच्या हातून प्रत्यहीं पापें घडत असतात; कायेनें नसलीं तरी वाचेनें, किंवा निदान मनानें तरी घडतातच. तेव्हां असा हा सदा असंतुष्ट, सदा पापप्रवण आत्मा किंवा ‘अहंकार’ (self-consciousness) अजीवात नसलेला काय वाईट ? कितीहि श्रीमंती असली तरी आत्म्याचें समाधान होत नाहीं; कितीहि प्रयत्न केला तरी नीतिदृष्ट्या आत्मा स्वतःस सदोषच समजतो; किंबहुना जितका तो अधिकाधिक शुद्ध होत जातो, तितके तितके आपले दोष त्याला अधिकाधिकच भासूं लागतात. वरें,

तत्त्वचिंतनानें तरी समाधान आहे का ? ब्रह्मवेत्त्या पुरुषाची गोष्ट आपण सोडून देऊं या; पण साधारण मनुष्याच्या बुद्धीला तार्किक तत्त्वचिंतनानें विशेषसें समाधान होत असतेंसें दिसत नाहीं. एका शंकेचें समाधान झालें तर दुसरी लगेच दत्त ह्मणून पुढें उभी राहिलीच ह्मणून समजावी ! अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर या सर्व प्रकारच्या असमाधानाला कारणीभूत असलेला 'अहंकार' नष्ट झालेला बरा नाही का ? माझे 'मीपण' गेलें, ह्मणजे मला दुःख कसलें ? आणि 'माझ्या हातून अमुक वाईट कृत्य घडलें' अशी भाषा तरी कोठून येणार ? माझ्या सर्व दुःखाचें मूळ कारण माझे 'मीपण' आहे. मला जीवनार्थ पुष्कळ कलह करावा लागत असेल, परंतु या बाह्य कलहापेक्षां अंतःकलह फारच कठीण. माझा शत्रु मला जें टोंचून बोलणार नाही, तें माझे मन मला बोलतें. माझी सावली एक वेळ माझी पाठ सोडील, पण माझे मन मला कधीं सोडीत नाही. मी आपल्या शत्रूंना ठार करूं शकेन; पण मनाला ठार कसा करणार ? मी निर्धन आहे, मला अमुक पाहिजे, मला तमुक नको, माझी ही वस्तु हरवली, माझा तो प्रिय मित्र निवर्तला, अशी 'मी'च्या बाराखडींतली रड गाणारा 'मी' हाच सर्व दुःखाला कारण आहे. 'मी'ची भावना नसती—ह्मणजे समजा—काष्ठलोष्टाप्रमाणें मी जर जड, अचेतन, निर्विकार असतो, तर ही सर्व यातायात आपोआपच टळली असती. तेव्हां माझ्यासारखा मला दुसरा कोणीच शत्रु नाही.

पण पुनः विचार करूं लागलों ह्मणजे मला असें वाटूं लागतें कीं, 'अहंकारा'सारखा दुसरा प्रिय व मौल्यवान् पदार्थच जगांत नाही. आपलें घरदार सोडून देण्यास एखादा महात्मा तयार होईल; पण आपलें आत्मत्व—आपला 'अहंकार' सोडून देण्यास तो तयार

होणार नाही. अहंभाव ज्यांत नाहीसा झालेला आहे, असें बौद्धाचें 'निर्वाणपद' आह्मांस नको, असें ह्मणणारे तत्ववेत्ते पुष्कळ आहेत. वेदान्तांतील ब्राह्मी स्थितींतहि 'मी' हा पदार्थ सर्वव्यापी ब्रह्मस्वरूपी समुद्रांत बुडून जात असल्यामुळें अनहंकार ब्राह्मी स्थितिहि नको ह्मणणारे कांहीं लोक आहेत. बौद्धांची 'निर्वाण' किंवा वेदान्त्यांची 'ब्राह्मी स्थिति' यांमध्ये अहंभावाचा पूर्ण लय ह्मणजे अत्यंत नाश होतो, हें ह्मणणें चुकीचें असेल. कदाचित् त्या स्थितीमध्ये 'मी'चा नाश न होतां तो 'मी' अधिक व्यापक होत असेल, व 'सर्व जग हें माझे स्वरूप आहे' 'ब्रह्म आणि मी एकच' असें तो 'मी' म्हणत असेल.

हें कसेंहि असो. त्याबद्दल सध्यांचा वाद नाही. 'अहंभावा'चें महत्त्व किती आहे हें सांगण्याकरितां हा विषय आणला. संतसंग ज्यांत नाही अशी मुक्ति मला नको, हें जसें तुकारामांनीं हटलें, तसेंच अहंभावविरहित मुक्ति आह्मांला नको असें ह्मणणारे कित्येक आधुनिक तत्ववेत्ते आहेत. अहंभाव नष्ट झाल्यावर माणसामध्ये आणि जड स्तंभामध्ये काय फरक? मनुष्याला दुःख, तळमळ, काळजी नको आहे; पण आत्मनाश त्याहून नको. पशुपक्षी अधिक सुखी असतात, ह्मणून त्यांच्या योनींत जन्म घेण्याची कोणास इच्छा झाली आहे काय? कधीं कधीं क्षणभर तशी इच्छा मनांत उद्भवेल, नाही असें नाही; पण तसा खरोखर प्रसंग आल्यास बहुतेक सर्वजण मार्ग घेतील. पशुपक्ष्यांनां पुढचीमागची काळजी नसते, पापपुण्याचा विधिनिषेध नसतो, विष्टादिकांची घाण वाटत नाही, मानहानि वगैरेची टांचणी नाही, ह्मणून ते एक प्रकारें मनुष्यापेक्षां सुखी आहेत, हें सर्वजण कबूल करतील, हें खरें. कारण कबूल न करून चालेल कसें?

डुकराला स्वभूमि दास्यांत आहे हणून कधीं दुःख झालें आहे का ? आपला अमुक अमुक अपमान झाला म्हणून तें कधीं रुसून बसलें आहे का ? खट्याळ पोरानें धोंडा मारला हणजे त्या क्षणीं जें दुःख होईल तेवढेंच. बाकी सारा दिवस मिष्ट पक्वान्नांप्रमाणें घाण भक्षण करीत मौजेनें तें हिंडत राहते. परंतु साक्रेटिसासारख्या तत्त्ववेत्त्याकडे पहा. तो ' कारण ' या शब्दाचा खरा अर्थ काय, व त्याची व्याख्या कशी करावयाची, या नसत्या तात्त्विक चिंतेनें व्याकुळ होतो, व त्या विचारांनीं आपला सुखाचा जीव उगाच दुःखांत घालून घेतो. हें सर्व जरी कबूल केलें, तथापि ' I would rather be a dissatisfied Socrates than a satisfied pig ' असें जॉन स्ट्युअर्ट मिल जें हणाला, त्याचाच बहुतेक लोक अनुवाद करणार नाहीत का ? याचा अर्थ असा कीं, माणसाला अहंभाव हा इतका प्रिय आहे कीं, त्याकरितां तो पुष्कळ दुःख सोशील, पण अचेतन स्तंभ होऊन तशा प्रकारें सुखदुःखापलीकडे जाण्याची त्याला वासना होणार नाही; किंवा खरशूकरांच्या योनींत जाऊन त्यांच्या निरहंकार समाधानवृत्तीचा तो हेवा करणार नाही.

ज्याला त्याला आपला जीव किती प्यारा आहे हें पहावयाचें असल्यास, रस्त्यावर भिक्षा मागणाऱ्या एखाद्या व्याधिग्रस्त, वृद्ध, लुल्या, पांगळ्या, कुष्ठी माणसाकडे पहा. या जगांत राहून काडीचें तरी सुख आहे का त्याला ? पण तो देखील मरण्यास तयार नसतो ! ' तुला राज्य देतो, तुला राजा करतो, पण तुझी तुला स्मृति राहणार नाही—तूं दुसराच कोणी होऊन जाशील,' असें जर एखाद्या मांत्रिकानें त्याला सांगितलें, तर तो आपलें आत्मत्व—आपला ' अहंभाव ' सोडून

देण्यास तयार होईल किंवा नाही, याची मला तरी वानवाच वाटते.

* * *

अहंभावाचा, ' गर्व ' असा एक दुसरा अर्थ आहे. अहंभाव फाजील झाला, मी चांगला, मी हुषार, मी सुस्वरूप, मी धोरणी, असा 'मीपणा' वाढला ह्मणजे त्या उत्कट अहंकाराला दोषार्ह स्वरूप प्राप्त होते. अहंकार या अर्थी वाईटच; पण तो कोणाला सुटला आहे ? सर्व प्राण्यांमध्ये मनुष्य शहाणा, व गाढव मूर्ख, असा लोकप्रवाद आहे; पण मनुष्याच्या अहंकाराकडे पाहिले—जो तो ' मी चांगला, हुषार, शहाणा, असें आपल्या मनांत तरी आपलें कौतुक कसें करून घेत असतो हें पाहिलें, ह्मणजे गाढवाचा नंबर सर्वांत शेवटलाच आहे, अशी खात्री वाटत नाही. मनुष्याच्या स्वभाव-सिद्ध गर्वाचा, त्याच्या ऐटीचा, त्याच्या स्तुतिप्रियतेचा विचार करूं लागल्यावर गांभीर्य कायम राहणें कठीण. कारण ' अहंकारा'-मुळे मनुष्यप्राणी हा हास्यास्पद झाला आहे. सिंहव्याघ्रादि प्राणी क्रूर असतील; खरशूकरादि घाणरडे असतील; कृमिकीटकादि क्षुद्र असतील; पण ते हास्यास्पद खास नाहीत. तें स्थान ईश्वरानें मनुष्यासच दिलेलें आहे. नव्हे, देवहि त्या पदाचे थोडेफार अधिकारी आहेत. परमेश्वराला तरी हा हास्यास्पद अहंकार सुटला आहे किंवा नाही कोणाला ठाऊक ! भगवान् श्रीकृष्ण भगवद्गीतेंत आत्माभिमान सोडून देऊन सर्व कृत्यें ईश्वरार्पण करावीत असा सदुपदेश करतात; परंतु स्वतः ' मी ' च्या बाराखडीशिवाय एक वाक्यहि बोलत नाहीत. ' मला शरण ये, मी तुला पापापासून मुक्त करीन,' ' मीं हे सर्व सैनिक आधींच मारून ठेविले आहेत,' ' मीं हें सर्व जग उत्पन्न केले आहे,' ' ऋतूंमध्ये मी अमका, ऋषींमध्ये मी तमका,' इत्यादि इत्यादि ' मत्पर'

चाक्यें भगवद्गीतेंत किती आहेत याची कोणी उद्योगी जर्मन प्रोफेसरानें गणति केली आहे किंवा नाहीं हें ठाऊक नाहीं; तथापि एवढें ह्मणतां येईल कीं, 'मी शहाणा व बाकीचे सर्व वेडे, माझे सर्व लोकांनीं ऐकलें पाहिजे, मलाच लोकांची--अज्ञ जनसमूहाची काळजी, इतरांस नाहीं' असा एखाद्या अधिकाऱ्यास अभिमान असेल, तर त्यानें भगवद्गीता वाचावी, ह्मणजे त्याचा अभिमान जागच्या जागीं जिरेल !

* * *

एके ठिकाणीं ऐकलेली ही एक हरदासी कोटि झाली. 'अहंकार' सुटणें फार कठीण, याविषयीं लिहित असतांना ही गोष्ट निघाली. असो. सज्जनांनां अहंकार नसतो, असें आपण ह्मणतो; पण 'मी इतरांसारखा पापी नाहीं, मीं सदाचार कधीं सोडलेला नाहीं,' अशा प्रकारचा अभिमान त्यांनां हि बहुधा असतोच. अनुभवानें किंवा सुशिक्षणानें किंवा सत्संगतीमुळें धन, सुस्वरूप, विद्वत्ता इत्यादिकांचा अभिमान वयपरत्वे गळत जातो; पण 'मी चांगला--निष्पाप--आहें' हा अभिमान मोठमोठ्या साधुसंतांनां हि सुटलेला नाहीं. एका मार्मिक गृहस्थानें एकदां ह्मटलें कीं, हा अभिमानहि एक वेळ जाईल; पण 'मी निरभिमानी आहें' हा सूक्ष्मतर अभिमान त्याच्या जागीं येईल, व हा ज्याचा गळेल तो जीवन्मुक्तच होय, यांत संशय नाहीं. रोमच्या पहिल्या सीझर बादशाहासारखा शहाणा, व्यवहारचतुर व मनुष्य-स्वभावाची पारख असलेला मनुष्य तोंडपुजे लोकांच्या स्तुतीला भाळून जात नसे; परंतु 'कॅशिअस' सारख्या चतुर मनुष्यानें सीझरजवळ जाऊन 'तुमच्यामध्ये व इतर मोठमोठ्या लोकांमध्ये हाच फरक कीं, तुझाला स्तुति आवडत नाहीं, तुम्ही निरहंकार आहांत,' असें ह्मणाल्यावर

सीझरलाहि बरें वाटलें व तो स्तुतीच्या मोहांत सांपडला, असें शेक्सपिअरनें आपल्या नाटकांत दाखविलें आहे, तें फार मार्मिक आहे.

*

*

*

मोठमोठ्या लोकांची ही स्थिति; तर मग 'मेघराजा' सारख्या माझ्या मित्राची काय कथा? मेघराज हा ह्मणजे विशेष गर्विष्ठ होता, असें नव्हे; उलट तो बोलण्याचालण्यांत फारच साधाभोळा, प्रांजल, मनमिळाऊ, व एकंदरींत 'गोड' होता; परंतु त्याला मोठी हौस कीं, आपण कविता कराव्या, आणि उत्तम नाहीं तरी चांगल्यापैकीं एक कवि ह्मणून आपली प्रसिद्धि व्हावी. त्याच्यांत काव्यनिर्माणशक्ति बरीच होती; ह्मणजे तो कविता बऱ्याच व जलद करीत असे. बरेच शब्दालंकार व थोडेसे अर्थालंकार घालून तो आपल्या कवितारूपीं कन्यांनां सजवीत असे. पण कविप्रतिभा ह्मणून जिला ह्मणतात, ती वस्तु त्याच्याजवळ विशेष नसल्यामुळे त्याच्या अलंकारयुक्त कवितांकडे कोणत्याहि रसिकाचें मन फारसें जात नसे. मेघराजाला दारिद्र्याची विशेष पर्वा वाटत नसे. 'सरस्वती—भक्तांवर लक्ष्मीची प्रीति नसावयाचीच,' असें तो अभिमानानें ह्मणत असे. आपल्या कवितांबद्दल कोणी पैसे देत नाहीं ह्मणून त्याला थोडेंसें वाईट वाटत होतें हें खरें; पण त्या कवितांकडे दुर्लक्ष करितात, हें पाहून त्याला अधिक वाईट वाटत असे. लक्ष रुपयांपेक्षां रसिकांच्या 'लक्षा'ची तो अधिक किंमत समजत असे.

एक दिवस मी पुण्यांतील नेटिन्ह जनरल लायब्ररींतील मागच्या लहानशा बागेंत वाचीत बसलों असतां मेघराज तेथें आला, व "बरी गांठ पडली, तुझ्याकडे मी येणारच होतो," असें मला ह्मणाला. "कां, सचित्र विश्वरंजनानें तुझी कविता घेतली नाहीं कीं काय?"

असें मीं त्याला विचारल्यावर तो हणाला “ नाही; त्याच्या एडिटराला माझ्या कवितेचा अर्थच कळेना. हें असें चालायचेंच ! प्लेटोनें जसें हटलें आहे कीं, राजे ऋषि झाल्याशिवाय, किंवा ऋषि राजे झाल्याशिवाय राष्ट्राची पूर्ण उन्नति व्हावयाची नाही, त्याप्रमाणेंच मलाहि असें हणानेंसें वाटतें कीं, ग्रंथकार प्रकाशक झाल्याशिवाय, किंवा प्रकाशक ग्रंथकार झाल्याशिवाय वाङ्मयाला ऊर्जितावस्था यावयाची नाही; पण हें असूं द्या. आज मी तुला दुसऱ्याच एका कामाकरितां भेटणार होतो.”

“ दुसरें काय काम ? पैसे—”

“ छे, छे, छे ! मीं एक कवितामिश्रित गद्य लेख लिहिला आहे, हें तुला ठाऊक आहेच. तो—”

“ कस्तूरिमिश्रित शक्तिवर्धक गोळ्यांसारखा चांगला असलाच पाहिजे ! ” मीं मध्येच हटलें.

“ लेख वाचून पाहिल्यावर अशी थट्टा नाहीं करणार तूं.” मेघराज हणाला. “ पण तो छापण्यापूर्वीं तुझ्या एकदा नजरेखालून जाऊं दे.”

असें हणून त्यानें आपल्या मळक्या लांबलचक पांढऱ्या कोटाच्या आंतल्या मोठ्या खिशांतून एक मोठें बाड काढलें, व तें माझ्या हातीं देऊन “ हें तपासायचें,” असें तो हणाला. तें बाड पाहिल्याबरोबरच माझ्या छातीवर मोठी धोंड पडल्यासारखें मला झालें. पण लहानपणापासूनच्या प्रिय मित्राचें मन दुखविणें शक्य नव्हतें. “ यांतल्या कांहीं ओळी सुधारावयाच्या आहेत तुझें मत घेऊन,” असें लगेच तो हणाला, व माझ्या हातून तें बाड घाईघाईनें हिसकावून घेऊन त्यानें भराभर त्याचीं पानें चाळण्यास आरंभ केला, व शेवटीं “ ही पहा, ही ओळ तुला कशी काय वाटते ? एक शेतकरी आपल्या बायकोला रागें भरत आहे, असा संदर्भ आहे:—

होता सोऽद्या कोठें, सांग तुझा शेण खावया राधे ॥ ”

मीं हटलें “ मोरोपंताची आठवण होते ही ओळ ऐकून !
‘ गेला होता कोठें धर्म तुझा तेधवां वृषा सांग ’ यासारखीच हुब्रेहुब
तुझी ओळ आहे.”

“ मोरोपंताची मधुनमधून आठवण व्हावी हणून अशा पुष्कळ
ओळी मीं यांत घातल्या आहेत; पण याच्यांत तुला विचारावयाचें
असें कीं ‘ सोऽद्या होता कोठें ’ असें कानाला चांगलें लागतें,
का ‘होता सोऽद्या कोठें’ असें हटलेलें? ऐक, मी पुनः हणतोः—

होता सोऽद्या कोठें, सांग तुझा शेण खावया राधे ॥
असें हणावें, का

सोऽद्या होता कोठें, सांग तुझा शेण खावया राधे ॥ ”

“ दोन्हीहि ओळी सारख्याच लागतात.” मीं हटलें. “ अडिसननें
आपल्या एका विनोदी लेखांत तुझ्यासारख्या एका कवीशीं झालेल्या
संभाषणाचें वर्णन केलें आहे, त्यांतहि तुझ्यासारखीच त्या कवीनें शंका
विचारलेली आहेः—

‘ You sing your song with so much ease ’
असें हणावें, का

‘ Your song you sing with so much ease ’
असें हणावें? अशी त्या कवीला मोठी शंका होती. तो—”

“ हणजे, माझी शंका मूर्खपणाची आहे, असेंच तुझे हणणें
दिसतें?” मेघराज जरासा ओशाळून म्हणाला. “ साधारण मनुष्याला
दोन्ही शब्दरचना सारख्याच भासतील. पण सूक्ष्म दृष्टीनें पाहणाऱ्या
तज्ज्ञ रसिकाला त्यांतच बारीकसारीक भेद दिसून येतील. आतां याच
ओळींत पहा ना ? हिच्यांतला अनुप्रास हा अलंकार साधारण

माणसाला दिसायचा नाही. त्यांना 'त' ला 'त' आणि 'न' ला 'न' असेल तेव्हांच अनुप्रास ओळखतां यायचा. पण असले ओबडधोबड अलंकार मला नाहीं आवडत. माझ्या कवितेंत, पहा. 'होता सोव्या कोठें' यांत हो-सो-को या 'ओ'कारान्त आद्याक्षरांची एक गंमत आहे. दुसरी अशी गंमत साधून गेली आहे कीं, 'होता' आणि 'सोव्या' यांतील 'ता' आणि 'व्या' यांमध्येहि एक प्रकारचें सूक्ष्म व कोमल साम्य आहे, आणि 'कोठें' मधला 'ठ' हा देखील टट्ट्याच्या बाराखडींतला आहे—”

“आणखी लेखकहि 'ढ' असल्यामुळें तोहि त्याच 'टट्टा'च्या बाराखडींतला आहे.” मीं मध्येच हटलें. मेवराज बालमित्र असल्यामुळें या बोलण्यानें त्याला माझा राग आला नाही; उलट तो हंसूं लागला.

“असो. माझ्यावर बाजू उलटविलीस खरी!” कांहीं वेळानें मेवराज हणाला. “पण माझे हें पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर मग विचारीन तुला काय तें.”

“प्रसिद्ध 'होईल' तेव्हां ना ? पुष्कळ अवकाश आहे ! आजच कांहीं या प्रश्नाची घाई नाहीं हणायची. कोणा प्रकाशकाला दाखवलें होतेंस का ?”

“हो. तूं 'चंपकतरू'च्या प्रकाशकाकडे जाण्यास सांगितलेंस हणून मी गेलों. गृहस्थ बोलण्यांत मोठा पटाईत आहे. वय तिशीच्या आंत असेल; परंतु मोठा पोक्त दिसतो. निदान तशी ऐट तरी तो आणतो. त्याचा तो मार्गें झोल सोडलेला रेशमी पटका छचोर थाटाचा होता. पण बोलण्यांत तो पुरा 'राष्ट्रीय' पक्षाचा होता. त्यानें माझा 'प्लॉट' विचारून घेतला, आणि एकदम सांगितलें कीं, “तुमचा

कवितामिश्रित लेख आह्वास नको. ” कां तर, “ तुह्नीं शेवट कडू केला आहे.” “तो कसा ? मीं तर गोष्ट आनंदपर्यवसायी केली आहे—” मीं ह्मटलें. “ तसें नाहीं हो,” तो ह्मणाला “ तुह्नीं त्या नायकालां ‘समाजसुधारक’ केला आहे. हें तत्त्व आह्वांला पसंत नाहीं.” “तुह्वाला नसलें ह्मणून काय झालें ? लेखकांचीं आणि प्रकाशकांचीं मते एक असलीं पाहिजेत असें कुठें आहे ?” मीं विचारलें. “ हेंच तत्त्व आह्वांला पसंत नाहीं ! आमच्या मासिकांत तुमच्या ‘ सुधारणां ’नां थारा नाहीं मिळणार ! सुधारकी लेख आह्नीं छापणें ह्मणजे सुधारकांचेंच आह्नीं काम करण्यासारखें आहे. तें करण्याइतके आह्नीं मूर्ख नाहीं !” “ वाचकांनां विचार करण्यास शिकविणारे लेख पाहिजेत, का विशिष्ट मतांचें शिजविलेलें अन्न घशांत कोवणारे लेख तुह्वांला पाहिजेत ?” असें मीं विचारल्यावर त्या ‘ राष्ट्रीय ’ प्रकाशकब्रह्मदरांनीं “ आह्वांला तें काहीं समजत नाहीं; सुधारकी लेख ध्यायचे नाहींत एवढें खरें !” असें जोरानें ह्मटलें, व टेबलावर पडलेल्या ‘ आर्डरी ’ते वाचूं लागले. अर्थात् मीं त्यांची लवकर रजा घेतली. ”

ही कथा ऐकून मीं मेघराजाला ह्मटलें “ तुला खरें सांगूं का, मेघराज ! त्यांनां तुझी भाषा आयडत नाहीं, व तुझ्या लेखांत काहीं ग्राह्यांश नसतो, म्हणून त्यांनीं तुझे लेख नाकारले. बाकी ‘ चंपक-तरू ’चे प्रकाशक काहीं तसे वाईट नाहींत. बरें, ‘ तारांगणा ’च्या सुधारक प्रकाशकाकडे गेला होतास का तूं ?”

“ हो. त्यांनीं मला प्रथम असा प्रश्न विचारला कीं “लेख राजकीय आहे का सामाजिक ?” “ सामाजिक ” ह्मणून मीं उत्तर दिल्यावर त्यांनां जरा बरें वाटलें, व आपल्या कांपण्या हातांत त्यांनीं माझे बाड घेतलें व डोळ्यांनां चष्मा लावून ते वाचूं लागले. दोनतीन मिनिटांनीं

मला ते हणाले “लेखांत थोडासा फेरबदल करावा लागेल, बाकी सर्व ठीक आहे.” “कसला फेरबदल ?” मी विचारलें. यावर तो हणाला “कांहीं शब्द, वाक्ये वगैरे बदलावयाचीं, दुसरे कांहीं नाहीं. उदाहरणार्थ, हें पहा तुमचें वाक्य:—‘पैशाच्या लालचीने त्या दुष्ट मारेकऱ्याने राजाचा खून करण्याचा निश्चय केला—’ येथें ‘राजाचा खून’ हे शब्द काढून ‘राजास जखमी करण्याचा’ असे सौम्य शब्द घातले पाहिजेत. तसेंच हें एक वाक्य पहा. ‘त्या क्रिकेटच्या खेळांत यंग अमॅट्यूसनीं साहेबांची चांगलीच रग जिरविली’ हें वाक्य काढलें पाहिजे. साहेबांनीं अमॅट्यूसचा पराभव केला असा कां प्लॉट आणला नाही ? आणखी हे शब्द पहा. ‘तंबाखू नको’ यांत ‘खून’ शब्द गर्भित आहे. सरकार गर्भित अर्थाकडे हि लक्ष्य देतें, हें तुहांनां लेखकांनां समजत नाहीं. ‘तंबाखू नको’च्या ठिकाणीं ‘तंबाखू नाहीं’ असें, नाहीं तर असेंच कांहीं तरी, लिहा ना ?” यावर “संदर्भाला आणि अर्थाला जुळलें पाहिजे ना हें ?” असें मी जरा रागानें आणि त्रासिक मुद्रेनें हटलें. “अहो, असे अर्थाकडे पाहूं लागलेत, तर अर्थप्राप्ति कशी होईल ?” ते वृद्ध मुद्रककपि आपल्या छापील कोटीची एक प्रत माझ्याकडे टाकून व हंसून हणाले, आणि मीहि लवकरच आपलें बाड घेऊन तेथून निघून घरीं आलों.”

“फारच सोंवळे झाले आहेत हणायचे हे ! कोंकणांतल्या सोंवळ्या ब्राह्मणांनां ह्यारापोरांच्या सावलीचा जसा विटाळ होतो, तसा यांनां ‘खून’ ‘युद्ध’ इत्यादि शब्दांचा विटाळ होतोसा दिसतो !”

“चालायचेंच असें !” मेघराज निराशायुक्त तात्विक समाधान-वृत्तीनें हणाला. “‘हस्ते पायसदग्धे तक्रं फूत्कृत्य पामरः पिबति ।’ हेंच खरें !”

“ बरें मग आतां पुढें काय ? ” मीं विचारलें.

“ पुढें काय ? इजा, बिजा, तिजा प्रकाशक. माझें पुस्तक प्रकाशकांनां नाही तरी विद्वानांनां पसंत पडेल असें मला तरी वाटतें. मग त्याला तूं गर्व ह्मण किंवा कांहीं ह्मण ! ”

“ कशावरून ह्मणतोस हें ? ”

“ मीं एकदोघांनां दाखवून पाहिलें. ”

“ कोणते हे ‘ एकदोघे ’ विद्वान् ? ”

मेघराजाचें हस्तलिखित पुस्तक वाचण्याचे परिश्रम करणारे कोणी विद्वान् सांपडणार नाहींत, अशी माझी खात्री होती; आणि कोणी वाचलें असलें, तर त्याला त्याच्यांत कांहीं विशेष गुण दिसणार नाहींत, ही त्याहून अधिक खात्री होती. तेव्हां त्याच्या ‘ विद्वान् रसिकांचीं ’ नांवें ऐकण्यास मी उत्सुक झालों.

त्यानें मला एका प्रसिद्ध ग्रंथकाराचें नांव सांगितलें व तो ह्मणाला “ फारच त्यांनीं माझी स्तुति केली. माझ्या अपेक्षेच्या पलीकडे—अगदीं— ”

“ काय, ह्मणाले तरी काय असें ? ” मीं कुतूहलपूर्वक विचारलें.

“ त्यांनीं माझ्या अक्षराचीच स्तुति करण्यापासून आरंभ केला. ‘ असें स्वच्छ—इतक्या परिश्रमानें लिहिलेलें, इतकें वळणदार अक्षर मीं कधीं पाहिलें नव्हतें. ’ ”

“ पण आंतल्या मजकुराबद्दल काय ह्मणाले ? तुझ्या ‘ कविता-मिश्रित गद्या ’ ची किंमत अक्षरावर ठरवायची कीं काय ? ”

त्यांनीं नांव घेतलेले गृहस्थ गोड बोलून शालजोडींतले मारणारे होते, हें मला ठाऊक होतें. मेघराजालाहि त्या ग्रंथकाराच्या या कुत्सित स्वभावाची कल्पना होती. पण अहंकारानें त्या विचान्याला मोह पडला; आणि कोणाला पडणार नाहीं ?

“ मजकुराविषयीं ते ह्मणाले कीं, ‘ तुमची ही पद्यमिश्रित गद्याची कल्पना ‘ नवीन ’ आहे. तुम्हीं जर आणखी परिश्रम घेतले असते तर ग्रंथ आहे त्याहून चांगला झाला असता—तुमचा पहिला प्रयत्न आहे या मानानें पाहतां तुम्हाला तो भूषणावह आहे—’ ”

कल्पना ‘ नवीन ’ आहे, पण चांगली का वाईट, याबद्दल कांहींच मतदिग्दर्शन नाही, हें मेघराजाच्या ध्यानांत आलें नाहीं; तसेंच, ‘अधिक परिश्रम केले असते तर ग्रंथ अधिक चांगला झाला असता,’ हें कोणत्याहि ग्रंथाबद्दल ह्मणतां येईल. तसेंच पुढच्या वाक्यांतील हा प्रयत्न ‘तुम्हाला’ भूषणावह आहे, या वाक्यांतील मर्मभेदक खोंच मेघराजाला कळली नाही ह्मणून बरें झालें. नाहीं तर तो मेल्यापेक्षां मेला झाला असता. मीं तीं अप्रस्तुतप्रशंसापर वाक्यें मुकाब्यानें ऐकून घेत होतो. कांहीं बोललों नाहीं ह्मणून मेघराजा मला ह्मणाला “ कां, आतां झाली खात्री ? आतां माझी चेष्टा करण्याची आहे का तुझी छाती ? ”

“ बरें, आणखी काय बोलले तें तर सांग, मग चेष्टेचें पुढें पाहूं.”

“ आणखी ते ह्मणाले कीं, ‘ तुमच्यासारख्यांनां लोकाश्रय मिळायचा नाहीं, हें उघड आहे; पण या जगांत असेंच चालायचें.’ आणखी त्यांनीं मीं दिलेल्या quotations ची (अवतरणांची) फारच स्तुति केली. ‘ तुमच्या ग्रंथांत तीं फारच खुलून दिसतात ! ’ असें ते ह्मणाले.”

या शेवटल्या वाक्यांतील खोंच फारच मनाला लागण्याजोगी होती. अशीं निवृण वाक्यें त्या सद्गृहस्थांच्या तोंडून कशीं निघालीं, हें आश्चर्य आहे. पण आश्चर्य तरी कसलें ? ‘ स्वभावो दुरतिक्रमः ’

मेघराजाच्या संभावनेची हकीकत मीं ‘ होस हो ’ करून कशीबशी शेवटपर्यंत ऐकून घेतली, व म्हटलें “ बरें चला. कोणी तरी तुला रसिक मिळाला हें ठीक झालें.”

“तरी तुझी या बाडावरून नजर गेलीच पाहिजे, तुला विचारून मला कांहीं सुधारणा करायच्या आहेत.”

“नको, मी नाहीं वाचीत तें. मी टीका करून तुझ्या कवितांच्या चिंध्या उडवीन !”

मेघराजाच्या दहावीस हजार कवितांचें बाड वाचण्याचा प्रसंग टळावा ह्मणून मी आपलें कांहीं तरी हें बोललों. त्याच्या पुष्कळ कविता मी वाचल्या होत्या, व आतां यापुढें त्यांमध्ये वेळ फुकट दवडावयाचा नाहीं, असा निश्चय केला होता.

“नाहीं, तें चालायचें नाहीं. तूं लंगोटीमित्र ह्मणून तुला हें बाड माझ्याकरितां वाचलेंच पाहिजे, आणि टीकेविषयीं ह्मणशील तर मला टीकाच हवी आहे. तुझ्यासारखा प्रांजल टीकाकार मला मिळायचा नाहीं. मी पुष्कळ विद्वान् टीकाकार पाहिले आहेत, पण तुझ्यासारखा ‘निरभिमानी, मार्मिक, सरळ, प्रांजल, सहानुभूतिपूर्ण, असूयारहित—’

“आणखी मोठमोठीं विशेषणें काढलींस आणि स्तुति केलीस, तरी मी तुझे हें बाड वाचणार नाहीं ! मला वेळ नाहीं !”

हें मी निश्चयाचा आव भाणून ह्मटलें खरें; पण अखेर तें कवितांचें ओझें घरीं घेऊन गेलोंच ! कां ? मेघराजाच्या स्तुतीला भाळून ? मेघराजाप्रमाणें मलाहि अहंकारानें पछाडलें काय ? कोणाला ठाऊक ! गेलों खरा.

अप्रकाश—किरणांचा दिव्य प्रकाश.

प्रो. जगदीशचंद्र बोस यांनी वनस्पतिशास्त्रात जे अपूर्व शोध लावले आहेत, त्यांची थोडीबहुत माहिती आतां बऱ्याच लोकांना झालेली आहे; पण त्यांच्याच तालमीत तयार झालेल्या व त्यांच्यावर कांहीं बावतींत ताण करणाऱ्या बाबू प्रफुल्लकुमुद मुकर्जी यांच्या अपूर्व शोधांची आपल्या महाराष्ट्रांत जितकी ख्याती व्हावी तितकी झालेली नाही. याचें एक कारण असें कीं, बाबू प्रफुल्लकुमुद यांनी आपल्या शोधांची उपपत्ति व तद्विषयक प्रयोग यांविषयीं इंग्रजींत किंवा बंगालींतहि पुस्तक लिहिलेलें नाही. दुसरें असें कीं, हे शोध प्रसिद्धीस यावेत अशी त्यांची स्वतःचीच आतां इच्छा राहिली नाही. 'शोध अपूर्व व क्रान्तिकारक तर खरेच; पण त्यांपासून जगाचें एकंदरींत नुकसान होणार ह्मणून ते आपल्याबरोबर विलयाला गेलेले बरे' अशी त्यांची कल्पना—अर्थात् चुकीची कल्पना आहे; आणि ह्मणून त्यांनी आपली गुरुकिह्ती अद्यापपर्यंत कोणालाहि सांगितलेली नाही. हिंदुस्तानांतील इतर सूक्ष्म शोधांचें जसें झालें तसें या शोधांचें देखील होणार, असें लक्षण दिसतें. पण त्याला इलाज नाही ! त्यांचा शोध कोणत्या प्रकारचा होता व तो जगाला अपकारक होईल असें त्यांना कां वाटतें, हें पूर्वीच्या त्यांच्या एका बंगाली शिष्याकडून या लेखकाला पत्रद्वारे कळलें आहे. या पत्राच्या आधारेच पुढील भागांत याचें जें वर्णन केलेलें आहे तें वाचकांना बोधप्रद होईल अशी आशा आहे.

प्रथम हें सांगितलें पाहिजे कीं, बाबू प्रफुल्लकुमुद हे एक चांगले श्रीमंत असे जमीनदार होते, व त्यांची बुद्धिमत्ता आणि कल्पकता

तीव्र होती. आणि विशेष हें कीं, श्रीमंत असून त्यांच्यामध्ये ज्ञानलालसा बरीच होती. त्याहून विशेष हें कीं, त्यांचा स्वभाव फारच सुशील व परोपकारी होता. बी. ए. झाल्यानंतर ते प्रो. जगदीशचंद्र बोस यांच्या प्रेमळ व स्फूर्तिदायक सहवासाचा आणि शिक्षणाचा अनुभव घेऊं लागले. कांहीं वर्षे या निरुपम सात्विक सुखाचा आस्वाद घेतल्यानंतर प्रफुल्लकुमुद यांच्या मनानें घेतलें कीं, आपण आपल्या गुरूप्रमाणें विशिष्ट शोध लावण्याच्या कामीं आपलें धनसर्वस्व, बुद्धि-सर्वस्व व आयुःसर्वस्व खर्च करावें. प्रो. बोस यांना आपल्या शोधाच्या कामीं प्रफुल्लकुमुद यांची बरीच मदत होत होती, ह्मणून त्यांनीं ' माझ्याकरितां तरी आणखी कांहीं वर्षे मजजवळ रहावें' असें ह्मटलें, व प्रफुल्लकुमुद यांनीं तें कबूलहि केलें. कारण कोणाचेंहि मन मोडणें हें त्यांच्या जिवावर येत असे; परंतु कांहीं दिवसांनीं त्यांच्या सुपीक डोक्यांत एका विलक्षण शोधाची कल्पना आली. ही कल्पना थोड्या अवधींत इतकी प्रबळ झाली कीं, त्यांना दुसरें सुचेनासें झालें. घरीं-दारीं, बसल्याउठल्या, जागें असतांना, स्वप्नांत, शोधाचे विचार. मदन-बाधेनें कामुक नायकाच्या किंवा नायिकेच्या अवस्थेचें काव्यांत किंवा नाटकांत जसें वर्णन केलेलें असतें, तशी त्यांची स्थिति झाली. मित्रमंडळी वेड लागलें कीं काय ह्मणून चेष्टा करूं लागली. बायकोकडे ते दुर्लक्ष करूं लागल्यामुळे प्रथम तिला भलतीच शंका आली. ती रुसलीफुगली, पण या स्वारीला शोधाशिवाय दुसरेंतिसरें सुचत नसल्यामुळे त्या तिच्या रुसण्याफुगण्याचा उपयोग झाला नाही. यामुळे त्या मानिनी गृहिणीचा संताप अधिकच प्रज्वलित झाला, व काय करावें नि काय करूं नये, असें तिला होऊन गेलें. प्रो. बोस यांनींहि प्रफुल्ल-बाबूंकडे सहानुभूतीच्या दृष्टीनें पाहिलें नाही. ' तुमची कल्पना बरोबर

आहे, पण अव्यवहार्य आहे एवढेंच काय तें, ' असें प्रेमानेंच पण किंचित् उपरोधिक विनोदानें ह्मणून प्रो. बोस यांनीं प्रफुल्लकुमुदांनां वाटेस लावले; परंतु त्यांचा नाद कांहीं केल्या सुटेना. उलट तो दुणावला. अर्थात् प्रो. बोस यांच्या कामाकडे प्रफुल्ल्यांचें दुर्लक्ष होऊं लागलें, व शेवटीं नाइलाज ह्मणून बोस यांनीं प्रफुल्लबाबूंनां ' आपल्या शोधाचें काम घरीं बसून स्वस्थपणें व एकाग्रतेनें पहा ह्मणजे ठीक पडेल ' असें सुचविलें.

अशा प्रकारें चांगली फुरसत मिळाल्यानंतर आणि चौवीस तास आपलेसे झाल्यानंतर बाबू प्रफुल्ल्यांनीं आपल्या घरची रासायनिक प्रयोगशाला विस्तृत केली. यापार्यां अर्थात् घरादाराचें वाटोळें झालें; बायकोच्या कांहीं जडजवाहिरांचें आणि सोन्याच्या दागिन्यांचेंहि अॅसिडांत, कांचेच्या भांड्यांत व नळकंड्यांत रूपांतर झालें. बायकोला नवरा ठार वेडा झाला असें वाटूं लागलें, व दागिने गेल्यापासून तर तो शत्रूसारखा भासूं लागला ! पण ती करणार काय ?

अशिक्षित व ऐहिक विलासदृष्टीच्या बायकोची नाही तर नाही, पण आपल्या सुशिक्षित व रसिक मित्रांची तरी सहानुभूति मिळते कीं काय ह्मणून पहावें, या हेतूनें प्रफुल्लकुमुदांनीं त्यांच्या गांठी घेतल्या. पण त्यांनींही हा अव्यवहार्य नाद सोडून देण्याला त्यांनां सांगितलें. परंतु आपल्या गुरूप्रमाणें शोध लावून आपल्या देशाचें नांव जगांत आपणहि अधिक मानार्ह करूं, अशी सात्त्विक महत्त्वाकांक्षा त्यांच्या-मध्ये त्या वेळीं प्रबळ असल्यामुळे सारें जग उलट झालें व खाण्यास उठलें तरी त्यांनीं आपला नाद सोडला नाही; आणि ईश्वरानें त्यांचा फार अंत पाहिला नाही.

बी. ए. झाल्यानंतर प्रो. बोस यांचें काम संभाळून प्रफुल्लकुमुदांनीं जो शोध चालविला होता, तो खोब्या मोल्यांनां खऱ्या मोल्यांचें काठिन्य व त्यांचा रंग कसा देतां येईल याविषयींचा होता. पुढें एका गिरणीच्या कामगारानें रंग पक्के करणें, निरनिराळे सुंदर रंग मिश्रणानें तयार करणें, सुताचा व कापडावरचा रंग काढून तीं स्वच्छ करणें, इत्यादि प्रकारच्या शोधांची हल्लीं फार आवश्यकता आहे असें सांगितलें, व प्रफुल्लबाबूंनीं आपले शोध त्या दिशेनें चालविले. या प्रयत्नांत त्यांनां बरेच यश आलें असें जरी ह्मणतां आलें नाहीं, तरी विजेच्या साहाय्यानें पदार्थांचे रंग कसे एकदम बदलतात यांबद्दल त्यांनां बरेच चमत्कार दिसून आले. व्यावहारिक प्रयोगाच्याच नव्हे, तर तात्त्विक उपपत्तीच्या दृष्टीनेंही रंगाबद्दलचे त्यांचे विचार क्रान्तिकारक होते. इंग्रजींत ज्यांनां 'क्ष' किरणें (X rays) ह्मणतात त्यांच्या योगानें भिंतीच्या आड काय चाललें आहे हें दिसतें, पेटांत काय आहे हें दार न उघडतां कळतें, पोटांत सुई कोठें अडकली आहे किंवा रोग कोठें आहे हें ओळखतां येतें. रान्टजेन नांवाच्या शास्त्रज्ञानें लावलेल्या या क्रान्तिकारक शोधापेक्षां प्रफुल्लकुमुदांचा शोध अधिक महत्त्वाचा व जगांत खळबळ उडवून सोडणारा होता. 'क्ष' किरणांनां त्यांच्या शोधकाच्या नांवावरून 'रान्टजेन' किरणेंही ह्मणतात. तसेंच प्रफुल्ल बाबूंच्या किरणांनां 'प्रफुल्ल' किरणें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. 'क्ष' किरणांच्या योगानें सामान्य डोळ्यांनां अदृश्य असलेली वस्तु दिसते; 'प्रफुल्ल' किरणांच्या साहाय्यानें कोणतीही वस्तु सामान्य डोळ्यांनां अदृश्य होते, ह्मणजे या किरणांचें कार्य 'रान्टजेन' किरणांच्या उलट आहे. 'रान्टजेन' किरणें अदृश्यदर्शक आहेत, 'प्रफुल्ल' किरणें अदृश्यकारक आहेत. या दुसऱ्या किरणांचें पटल विशिष्ट स्थितीच्या

व प्रकारच्या विजेनें एखाद्या वस्तूवर पसरलें ह्मणजे ती वस्तु—निर्जीव अथवा सजीव—अदृश्य होते ! बायका, मुलें व पुरुष यांच्यावर प्रयोग करून पाहिले असतां तेहि अदृश्य झाले. ह्मणजे ते नाश पावले नाहींत, तर जागच्याजागीं असून सामान्य मानवी डोळ्यांनां दिसेनासे झाले !

बाबू प्रफुल्लकुमुद यांनीं Berkeley's theory of Vision नांवाचें पुस्तक वाचल्यापासून त्यांची अशी खात्री झाली होती कीं, रंग हे वस्तूंमध्ये वास्तविक नसतात, तर ते पाहणाराची दृष्टि, तिचें स्थान, तिच्यावर सूर्य किरणें कोणता कोन करून पडतात, तिच्याभोंवतीं कोणत्या वस्तु असतात, या गोष्टींच्या अपेक्षेनें रंग बदलतात. 'पानी, तेरा रंग कैसा ? तो जिसमें मिला वैसा.' पाण्याचें कशाला, सर्व वस्तूंची अशीच स्थिति आहे. पदार्थविज्ञानशास्त्राचीं आधुनिक तरवें देखील असें सांगतात कीं, एखाद्या वस्तूचा रंग ह्मणजे त्या वस्तूंत कांहीं स्वतंत्र तत्त्व आहे असें नव्हे; तर त्याच्यावर येऊन आदळणाऱ्या अनेक व अनेकविध किरणांपैकीं जीं त्या वस्तूला शोषून घेतां येत नाहींत—ह्मणजे जीं त्या वस्तूंत लीन होऊं शकत नाहींत—त्या किरणांचा रंग त्या वस्तूला चढतो. आंबा 'हिरवा' आहे, याचा अर्थ आंब्यावर जीं किरणें पडतात, त्यांतील हिरव्याशिवाय इतर किरणांचे अंशा आंब्यामध्ये लीन होतात. हिरवेपणा वास्तविक आंब्यांत नाहीं, तर एका अर्थीं बाह्य किरणांत आहे. या गोष्टींचा बाबू प्रफुल्लकुमुद विचार करूं लागल्यावर त्यांनां अशी कल्पना सुचली कीं, वस्तूवर पडणारीं सर्व प्रकारचीं किरणें शोषून घेऊन आत्माधीन किंवा आत्मलीन करण्याची शक्ति जर त्या वस्तूला कोणत्या तरी कारणानें प्राप्त झाली तर त्या वस्तूला कोणताहि रंग असणार नाहीं, ह्मणजे ती अदृश्य होईल !

सूर्यकिरणांचें पृथक्करण करून त्यांतून सात रंग दाखविण्याचे प्रयोग, किंवा सात रंगांच्या कागदांच्या चकत्या कमळासारख्या पुठ्यावर डकवून तो पुढा जोरानें गरगर वाटोळा फिरविल्यावर पांढरा रंग उत्पन्न करून दाखविण्याचे प्रयोग पुष्कळ वाचकांनीं पाहिले असतील. हातचलाखीनें वस्तु जागच्याजागीं नाहींशी करण्याचे गारुडी खेळहि पुष्कळांनीं पाहिले असतील. पण हातचलाखीनें नव्हे तर शास्त्रीय पद्धतीनें एखादी वस्तु—चालता बोलता मनुष्यहि—अदृश्य करून दाखविण्याचे प्रयोग बाबू प्रफुल्लकुमुद यांनीं करून दाखविले, यात्रदल त्यांचें कोणाला कौतुक वाटणार नाहीं ? प्रस्तुत लेखक पदार्थविज्ञानशास्त्रांत विशेष पारंगत नसल्यामुळें या शोधाची उपपत्ति जितक्या आत्मप्रत्ययानें व सुबोध रीतीनें तज्ज्ञ मनुष्यास सांगतां येईल तितकी त्याला सांगतां येणार नाहीं; पण तो आपल्याकडून यथामति प्रयत्न करून पाहणार आहे. हेतु हा कीं, वाचकांचें इकडे लक्ष लागावें. या शोधाचें ज्ञान झाल्यावर योगी लोक एकदम गुप्त कसे होतात व लोकांनां न कळतां विशिष्ट स्थलीं कसे जातात, याची थोडीबहुत कल्पना येईल.

ऑक्सिजन, हैड्रोजन वगैरे वायु अदृश्य असतात, तेव्हां 'वस्तु' झटली ह्मणजे तिला रंग असलाच पाहिजे, ही कल्पना खोटी ठरते. अमुक एका विशिष्टगुरुत्वाचीच वस्तु अदृश्य असते असें ह्मणावें, तर हैड्रोजनादि वायूंचें विशिष्टगुरुत्व भिन्नभिन्न आहे. तेव्हां हें दर्शनातीतत्व रंग शोषून घेण्याच्या विशिष्ट शक्तीवरच अवलंबून असलें पाहिजे. विजेच्या योगानें वर्णशोषक शक्तींत फरक होतो, हें प्रयोगांनीं सिद्ध होतें.

तांब्याच्या केंसाएवढ्या बारीक तारेचा रंग वीज सुरू झाल्या-बरोबर एकदम कसा बदलतो, हें विजेचा दिवा लख्ख समजावून सांगतो. विजेचे ' धन ' आणि ' ऋण ' असे दोन प्रकार आहेत. या दोन प्रकारांचा योग्य प्रमाणांतच व युक्तीनें उपयोग केल्यास कोणतीहि वस्तु डोळ्यांनां अगोचर करतां येईल अशी प्रफुल्लवाबूंची कल्पना होती, आणि ती अनेक प्रयोगांनंतर खरी ठरली.

विद्युत्प्रकाश अतिशय मोठा असला तर तो दुर्दृश्य होतो. याचा अर्थ असा कीं, प्रकाशाचें विशिष्ट प्रखरतेचें पटल वस्तूवर पसरलें तर त्या योगानें ती वस्तु दृष्टीला अगोचर होते. साम्य रीतीनें विद्युत्प्रयोग केला असतां वस्तु तर डोळ्यांनां दिसणार नाहीं, व ती ' आहे ' असा संशय येण्याचें देखील कारण उरणार नाहीं. अनुष्याला या रीतीनें केव्हांहि अदृश्य होतां येईल.

प्रकाश ह्मणजे काय, याविषयीं आधुनिक पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञांनीं जो निर्णय ठरविला आहे तो तर या समजुतीला चांगलीच बळकटी आणतो. ' ईथर ' नांवाची जी अतिसूक्ष्म, हवेपेक्षांहि पातळ व सर्वगामी वस्तु जगांत पसरलेली आहे, तिच्यामध्ये विशिष्ट प्रकारच्या लाटा किंवा लहरी उत्पन्न झाल्या ह्मणजे विशिष्ट प्रकारचे रंग दिसतात, असें तज्ज्ञांचें मत आहे. लहरीलहरींमधील अंतर व त्यांचा वेग, यांवरून एखाद्या वस्तूचा रंग ठरतो. दर सेकंदाला अमुक लक्ष मैल वेग असेल तर त्या लहरींपासून अमुक रंग निष्पन्न होतो, अशा प्रकारचे निश्चित नियमदेखील शास्त्रज्ञांनीं प्रयोगपूर्वक ठरविलेले आहेत. तेव्हां गणित-शास्त्रानेंच हें सिद्ध होतें कीं, ईथरच्या लहरींचा वेग अमुक प्रमाणाचा केला असतां, प्रकाश किंवा रंग मुळींच दिसणार नाहीं. अशा प्रकारच्या ईथर-लहरी आपणांला कृत्रिमरीत्या विद्युत्साहाय्यानें उत्पन्न

करितां येतील, असें प्रफुल्लवाबूंचें ह्मणणें होतें. बिनतारी तार जी पाठवितात ती विशिष्ट वेगाच्या ईथर-लहरी उत्पन्न करून त्यांच्या द्वारे पाठवितात, हें आतां पुष्कळ लोकांनां ठाऊक झालेंच आहे. तेव्हां विजेच्या साहाय्यानें 'अप्रकाश'च्या लहरी उत्पन्न करतां येणें-ह्मणजे एखादी वस्तु अप्रकाश किंवा अदृश्य करणें-अशक्य नाहीं, हें उघड आहे.

अशा विचारसरणीनें प्रेरित होऊन प्रफुल्लकुमुद यांनीं चार वर्षे घरदार, वायकोमुलें इत्यादिकांकडे यत्किंचित्हि न पाहतां एकाग्रतेनें प्रथम प्रो. बोसच्या प्रयोगशाळेंत, व नंतर आपल्या खाजगी प्रयोगशाळेंत प्रयोग केले; पण कांहीं केल्या यश ह्मणून येईना. तथापि त्यांनीं हताश न होतां आपले प्रयोग चालूच ठेवले. वायकोनें हा नाद-किंवा तिच्या मताप्रमाणें 'हें वेड'-सोडून देण्याविषयीं पुष्कळ सांगून पाहिलें, पण व्यर्थ! प्रफुल्लकुमुदांनां वायकोशीं चार शब्द बोलण्याचें-किंवा तिचे चार शब्द स्वस्थपणें ऐकण्याचें देखील-सुचत नव्हतें, तर ते काय असल्या स्वार्थी उपदेशाला दाद देतात ! शेवटीं निराश होऊन वैतागानें वायकोनेंहि आपल्या वेडसर पतीशीं हुजत घालण्याचें सोडलें, व आपण बरी आणि आपला मार्ग बरा, असें तिनें धोरण स्वीकारलें.

प्रफुल्लवाबूंनां आपली उपपत्ति बरोबर आहे आणि आपण आपल्या गुरूप्रमाणें-प्रो. बोसप्रमाणें-अविश्रांत शोध करित राहिल्यास त्यांच्या-प्रमाणें आपणालाहि यश येईल व आपल्या देशाची दिगन्त कीर्ति होईल, अशी खात्री वाटत होती. हें तर या चिकाटीचें एक कारण होतेंच. दुसरें कारण असें होतें कीं, योगिजनांचें गुप्त आगमन आणि प्रयाण, यांविषयींच्या गोष्टींवर स्वामी विवेकानंदांच्या व रामतीर्थांच्या

आख्यायिकांवरून त्यांची श्रद्धा बसलेली होती. बाबू मोतीलाल घोस यांच्या Spiritual Magazine नांवाच्या मासिकाच्या योगाने ही कल्पना दृढ झाली होती. एच्. जी. वेल्स यांच्या 'The invisible man' नांवाच्या गोष्टीवरून या कल्पनेला बरेंच चालन मिळालें होतें. पूर्वीच्या नाटकांत अप्सरा 'तिरस्करणी' घेऊन पृथ्वीतलावर संचार करित असत, असें वर्णन असतें. हें वर्णन 'अप्रकाश किरणां'चा शोध लागल्यावर शास्त्रीय पद्धतीनें सत्य ठरेल, अशी बाबू प्रफुल्लांची कल्पना होती.

पांचवें एक कारण होतें, तें याहून देखील एका अर्थानें अधिक महत्त्वाचें होतें. जें 'खरें असावें' अशी आपली इच्छा असते तें 'खरें आहे' असें मानण्याची साहजिक प्रवृत्ति, हें या करणांतील बीज होय. प्रफुल्लकुमुद हे श्रीमंत होते, हें मागें सगितलेंच आहे. पण श्रीमंत होते तरी—किंवा श्रीमंत होते ह्मणूनच असेल—त्यांनां फॅशन्सचा, वरकरणीं उपचारांचा, दांभिक भाषणांचा, दिखाऊ प्रतिष्ठितपणाचा, ढोंगी भारदस्तपणाचा वगैरे अगदीं वीट आला होता. वेदान्त्यांची दृष्टि कशीहि असो; अशा दृष्टीनें तरी जग हें खचित खचित 'मायिक' आहे असें ते ह्मणत, व या मायेपासून सत्यस्वरूपी परब्रह्माकडे जाण्या-कारितां जगांत जर अदृश्य रीतीनें राहतां येईल तर फार बरें, अशी त्यांची कल्पना होती. रानावनांत जाण्यापेक्षां जगांत राहून—पण अदृश्य राहून—त्यांतील रूढींच्या व दांभिक उपचारांच्या मायिक जबाबदारींतून मुक्त होतां यावें, अशा दृष्टीनें 'अप्रकाश किरणां'चा शोध त्यांनां लावतां आला असता तर तो हवा होता; आणि 'हवा होता' ह्मणून तो 'लावतां येईलच' अशी त्यांची मनोदेवता त्यांनां सांगत होती.

ही मायाविषयक विचारसरणि बरीच मायिक अथवा सदोष आहे. जगांतली रहाणी दिवसेंदिवस अधिक कृत्रिम, दिखाऊ, ढोंगी आणि मानभावीपणाची होत चालली आहे हें कांहीं खोटें नाही; तसेंच, पोषाखांत, भाषेत, व्यवहारांत, जिकडेतिकडे औपचारिकता, नाटकीपणा व बेगडी सभ्यता दिसून येते, हेंहि खरें; पण शुष्क रूढींचा व बाह्य उपचारांचा—ढोंगीपणाचा व शिष्ट लुच्चेगिरीचाहि-उपयोग आहे. आपणांला जगाचा पोषाख दिसतो, अंतरात्मा दिसत नाही, हें एकपरी बरें आहे. आपल्या पाठीमागें लोक आपल्याविषयीं काय बोलतात आणि काय काय करीत असतात हें आपणांला कळत नाही, आणि त्यांच्या दृष्टीआड आपण काय काय करतो व काय काय बोलतो हें त्यांना समजत नाही, हेंच एकंदरींत चांगलें आहे. कारण, हें कळलें तर मनुष्याला वेड लागण्याचीच पाळी येईल ! जनलज्जेचा दाब नसता, ज्यांना आपण कृत्रिम उपचार हणतो त्यांचें जर आपल्यावर दडपण नसतें तर किती तरी पापें आपल्या हातून झालीं असतीं ! किती तरी लोकांचे आपणांला जोडे खात्रे लागले असते ! आपल्या पाठीमागें ज्या गोष्टी होत आहेत त्या सर्व डोळ्यांदेखत पाहण्याचा प्रसंग येत नाही हेंच चांगलें आहे. नाही तर वैतागानें, रागानें किंवा निराशेनें जीव देण्याचीच पाळी आली असती ! आपण जें जग पाहतों ती माया असेल; पण माया आहे हणून तर ती दर्शनीय झाली आहे. मध्यान्हीच्या सूर्याकडे जसें आपणांला पाहतां येत नाही, तसेंच निरुपाधिक-निर्व्याज सत्याकडे पाहणें कठीण, नव्हे अशक्य आहे ! आपण खरे कसे आहों, लोक आपणांला खरोखर काय समजतात, याचें हुबेहूब चित्र सामान्य मनुष्याच्या बाबतींत तरी इतकें अमंगल असतें कीं, तें असामान्य धैर्याशिवाय शांतपणें पाहणें अशक्य आहे. सत्यस्वरूपदर्शन

हैं 'विश्वस्वरूपदर्शना'प्रमाणें अर्जुनालहि बहुधा भयप्रद झालें असतें. मायेच्या हिरव्यागार चष्म्यांनीं जगाकडे आपण पाहतों ह्मणून बरें आहे; नाहीं तर त्याचें प्रखर तेज असह्य झालें असतें. भर्तृहरि राजाला दिखाऊ जगाच्या पडद्याआड काय काय व्यवहार चालले असतात, याचा अनुभव थोडासा आल्याबरोबर—

‘ धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ’

असें तो ह्मणाला, व डोक्यांत राख घालण्यास तयार झाला. अशा दृष्टीनें विचार करूं लागलों ह्मणजे आपले विचार लोकांनां कळत नाहीत, लोक आपल्याशीं खरें बोलत नाहीत, जो तो व्यवहारांत वारांगनांप्रमाणें औपचारिक हास्य, आनंद, अभिनन्दन, आदरसत्कार इत्यादि व्यक्त करतो, याविषयीं विशेष वैषम्य वाटत नाहीं. कृत्रिमता, ढोंग, कपट इत्यादिकांचें सुखकर व मोहकारक अभ्रपटल सत्यस्वरूपी प्रखर सूर्याच्या आड नसतें, तर जगांत संतापज्वालांनीं हाहाकार उडाला असता. कपट-पट्टु स्त्रियांचीं पापात्मक चरित्रें व अर्थात् पुरुषांचींहि अशाच धर्तीचीं चरित्रें नव्याणव हिश्यांनीं गुप्त आहेत, तशीं जर तीं नसतीं, तर सर्व भूमि खुनी रक्तानें लाल होऊन गेली असती. प्रत्येक मनुष्य जर प्रत्येक वेळीं खरें बोलूं लागेल तर जोडाजोडीशिवाय घटका जाणार नाहीं. संसारांतील 'माया' ज्या दिवशीं जाईल त्या दिवशीं प्रलयकाल जवळ आला आहे असें समजावें. संसारांत 'माया' आहे, ह्मणून त्यांत काव्य आहे, राम आहे, आनंद आहे. 'माये'च्या अभावीं खून व मारामान्या तरी होतील किंवा—परब्रम्हाचें निःश्रेयस सुख तरी मिळेल. पण हें दुसरें सुख लाभणें दुष्कर आहे, ह्मणून ती मायाच बरी, असेंच सामान्य मनुष्य ह्मणेल.

पण हें विषयान्तर आटोपतें घेतांघेतां बरेंच लांबलें. बाबू प्रफुल्लकुमुद यांनां 'अप्रकाश किरणां'चा शोध लावण्याची कां प्रबल इच्छा झाली,

याचें आपण विवेचन करीत होतो. या नादाच्या किंवा वेडाच्या पार्यां त्यांनीं आपली इस्टेट रसायनशालेंतील स्टोव्हच्या ज्वालेंत व ॲसिडांत घालून तिची राखरांगोळी केली, हें वर सांगितलेंच आहे. सर्व लोक त्यांनां वेड्यांत काढूं लागले. त्यांनां वेड्यांच्या इस्पितळांत पाठविण्याचें प्रत्यक्ष त्यांच्या बायकोच्या मनांत एकदां आलें होतें; पण काय झालें कोणाला ठाऊक, तो बेत तसाच राहिला; आणि हा ईश्वराचा या देशावर मोठा उपकारच झाला म्हटलें पाहिजे. कारण, हा बेत रहित झाल्यानंतर एक वर्षाच्या आंतच 'अप्रकाशकरी किरणां'चा शोध जगांत प्रकाशित करण्याची वेळ आली, व प्रफुल्लकुमुद हे 'क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते' या न्यायानें खरोखरच प्रफुल्लकुमुदाप्रमाणें शोभूं लागले, व आपल्या कीर्तीच्या सुवासानें सर्वास आनंद देऊ लागले !

* * * *

या आपूर्व शोधानें जगांत मात्र केवढा अनर्थ उडाला व हाहाकार झाला ! पण त्याचें वर्णन पुढें ओघाओघानें येईल तेव्हांच केलेलें बरें.

विजेच्या साहाय्यानें 'अप्रकाश किरणें' पाहिजे तेव्हां उत्पन्न करतां येऊं लागल्यावरहि वीज ज्यांत सांठविली आहे, अशा प्रकारची नोट, आटपसर, सुंदर वस्तु कशी करतां येईल इकडे प्रफुल्लुबाबूंचें लक्ष लागलें. वाफेच्या शक्तीची तात्त्विक कल्पना मनांत आल्यापासून तिला एंजिनांत कोंडून लगामीं लावण्यापर्यंत मध्यन्तरीं कितीतरी दिवस जसे गेले तसे या शोधाच्या बाबतींतहि झालें; पण करतां करतां अखेर कोणत्याहि वस्तूला किंवा मनुष्याला, पाहिजे तेव्हां अदृश्य करणारी 'अप्रकाश आंगठी' त्यांनीं आपल्या अचाट कल्पनासामर्थ्यानें आणि कल्पकतेनें शोधून काढली. दौतीला, कागदाला, कुत्र्याला, मांजराला

प्रयोगाकरितां आंगठी बांधून पाहिल्यावर तीं अदृश्य झालेलीं अनेक वेळां पाहून प्रफुल्लवाबूंनां जो आनंद झाला असेल त्याची यथार्थ कल्पना ज्याच्या हातून एखादें मोठें कार्य झालें असेल त्यालाच येईल.

प्रफुल्लवाबू तर आनंदानें इतके फुलून गेले, कीं, कांहीं विचारूंच नका. अनेक दिवसांनंतर अथवा वर्षांनंतर बायकोशीं स्वस्थपणें आणि प्रफुल्लित मुद्रेनें ते त्या दिवशीं जेव्हां बोटू लागले, तेव्हां त्या बायकोला प्रथम असें वाटलें, कीं, यांचें वेड आज वरेंच वाटलें आहे! पण पतीनें 'अप्रकाश आंगठी'चे जेव्हां खोलींतल्या वस्तूंवर प्रयोग करून दाखविले तेव्हां तिला जें आश्चर्य व जो आनंद झाला, त्याची यथार्थ कल्पना प्रफुल्लवाबूंनांही त्या वेळीं येणें शक्य नव्हतें!

या शोधाची बातमी हां हां म्हणतां कलकत्ता शहरांत पसरली. आंगठीची किंमत प्रफुल्लवाबूंनीं फक्त एक रुपया ठेविली होती; कारण पैसे मिळविणें हें त्यांचें केव्हांहि ध्येय नव्हतें. त्यांनीं गिलिट केलेल्या दहा लाख आंगठ्या प्रयोगाकरितां आणल्या होत्या, त्यांपैकीं नऊ लाख प्रयोग करण्यांतच फुकट गेल्या व एक लाख शिल्लक होत्या. या एक लाख आंगठ्या एका दिवसाच्या आंत उडाल्या! कारण अदृश्य होऊन जगांत पाहिजे तेथें व पाहिजे तसें वावरण्याची इच्छा कोणाला नाही!

पण या शोधानें त्या शहरांत अत्यन्त अनर्थ उसळला. प्रफुल्लवाबूंच्या घरीं ज्या झुंडीच्या झुंडी येत त्यांनां 'अप्रकाश आंगठी' मिळाल्याबरोबर ते रस्त्यांतून आंगठी घालूनच अविचारानें हिंडूं लागले. त्यामुळें झालें काय, तर पुष्कळ लोक मोटारींखालीं व घोड्याच्या गाड्यांखालीं सांपडून मेले, कित्येकांचे सायकलीखालीं पाय मुरगळले, आणि कित्येक लोकांची रस्त्यांतल्या जाणाऱ्यायेणाऱ्या लोकांशीं टक्कर

होऊन लोकांची व त्यांची डोकीं शेकलीं गेलीं. जागोजाग रक्ताचे पूर व चेंगरलेले अवयव पाहून खुनांचे वारंवार अनुभव असलेले पोलीसहि आश्चर्यचकित होऊन गेले.

नाटकगृहांत, शाळांत, फराळाच्या दुकानांत, वेश्यागृहांत, राजकीय सभांमध्ये, सगळीकडेच या क्रान्तिकारक शोधानें गडबड उडवून दिली. फराळाच्या दुकानांत, रस्त्यांत 'अदृश्य' होऊन आलेल्या म्हाताऱ्या सोंवळ्या बायांची इतकी गर्दी झाली, कीं, त्या दुकानांच्या मालकांनीं दुकानांचीं आंतील दारें बंद केलीं, आणि अदृश्य होऊन आलेल्या लोकांनां दृश्य झाल्याशिवाय ते आंत सोडीनासे झाले. 'अप्रकाश आंगठी'च्या शोधाची बातमी शहरांत पसरल्यापासून तीन तासांच्या आंतच फराळाच्या दुकानांत झुंडीच्या झुंडी येऊं लागल्या. पण त्यांतल्या त्यांत ध्यानांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही, कीं, त्या दुकानांवर पहिली स्वारी सोंवळ्या बायांची होती. मागून हरदास—पुराणिक आले. यांमध्ये एक वेद—मार्तंड होते, आणि दुसऱ्या एफानें गीतेंतील सात्त्विक, राजस व तामस आहारावर कथेंत प्रवचन चालविलें असतां हाटेलांतील तामसी खाद्यांचा तिखटमीठ लावून बराच समाचार घेतला होता. म्हाताऱ्या बायकांनां दुकानांत सोडल्यावर त्या एकदम आंगठीची कळ दाबीत व अदृश्य होत. हेतु हा, कीं, कोणाला दिसूं नये ! पण लवकरच त्यांनां तेथें पुष्कळ सजातीयांचा आवाज ऐकूं येऊं लागला, व मग एकेकीनें हलके हलके 'अप्रकाश किरणां'चा बुरखा सोडून दिला. म्हाताऱ्या बायकांनां या दुकानांतील रीतरिवाज माहीत नसल्यामुळे कोणार्शीं काय मागावयाचें हें त्यांनां पाहिल्यानें ध्यानांत येईना. पण एक बोलके पुराणिक हाटेलांतील पोह्यांतली वांगीं हाटेलांतच-आपल्या सोंवळ्या घरीं नव्हे-खात बसले होते, त्यांनीं त्या बायांची सर्व अडचण दूर केली. इंग्रजी

शिकलेल्या किंवा शिकत असलेल्या बायका व मुलीहि तेथें ' अप्रकाश आंगठी ' घेऊन आल्या होत्या; पण त्या या कामांत जरा मार्गें पडल्या होत्या. या शिकलेल्या बायकांच्या पाठोपाठ जी टोळी आली तिच्यामध्ये वरींच मुलें होतीं. कोणीं चौकशी केली असती तर त्याला आढळून आलें असतें, कीं, ज्या बोर्डिंगांत व घरांत अति कडक शिस्त ठेवण्यांत येते त्यांमधलींच हीं बहुतेक सर्व मुलें होतीं.

सभागृहांतली मौज याहून निराळीच होती. एका राजकीय सभेला त्या दिवशीं आंगठीवाल्या सरकारी नोकरांनीं इतकी गर्दी केली, कीं, गुदमरून जाण्याची पाळी आली. पण फ्लॅटफॉर्मवर असलेले शंभर एक लोक व खालीं हजार एक लोक एवढेच फक्त दृश्य होते. यांनींसुद्धां ' अप्रकाश आंगठ्या ' बरोबर आणल्या होत्या. मनांतला हेतु असा, कीं, वक्याचें भाषण नीरस होऊं लागलें, किंवा बेसुमार लांबलें, तर अदृश्य होऊन तेथून निसटतां यावें, आणि तसा प्रसंग त्याच दिवशीं एके ठिकाणीं आला. वक्याच्या भाषणाला संध्याकाळीं ६ ला आरंभ झाला, व तें ९ ला संपलें ! या वेळीं सभेंत फ्लॅटफॉर्मवर शंभरांपैकीं दहाजणच शिल्लक असतील. हे लोक तरी कां राहिले होते ह्मणाल, तर अध्यक्ष विद्वान् ह्मणून प्रसिद्ध असलेले गृहस्थ होते, त्यांचें भाषण ऐकण्याची संधि पुष्कळ दिवसांत आलेली दवडण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. वक्याचें भाषण झाल्यावर या थोड्याच लोकांनीं इतक्या आनंदानें, उत्साहानें व जोरानें टाळ्यांचा कडकडाट केला, कीं, वक्यांनां बरें वाटलें कीं वाईट वाटलें, हें सांगतां येत नाहीं. पुढें अधक्षांचें भाषण सुरू झालें. घरून पुष्कळ तयारी करून योजिलेले सर्व विचार श्रोतृसमाजास ऐकविण्याचा त्यांचा निश्चय झाला असल्यामुळें त्यांचें भाषण दहा वाजले तरी संपलें नाहीं. अखेर संपलें तेव्हां त्यांनां बरीक वक्यां-

प्रमाणें टाळ्यांचा गजर मिळाला नाही. कारण, सेक्रेटरीशिवाय तेथें दुसरें कोणी हजरच नव्हतें ! फ्लॅटफॉर्मवरच्या प्रतिष्ठित लोकांनीं व त्या दिवशींच्या वक्त्यांनींसुद्धां 'अप्रकाश आंगठी'चा उपयोग करून घेऊन घराची वाट धरली होती. सेक्रेटरींनीं अध्यक्षांचे उत्तम काम केल्याबद्दल लांबलचक आभार मानले, व जागेच्या मालकाचे जागा देण्याबद्दल ते असेच आभार मानणार होते, इतक्यांत टेबलावरील वालशिटांतील मेणवत्ती विझली आणि त्यांनीं अध्यक्षाच्या खुर्चीकडे पाहिलें तों तेथें कोणीच नाही असें त्यांनां दिसलें !

दुसऱ्या एका सभेंत अशीच मौज झाली. एक प्रागतिक पक्षाचे गृहस्थ राष्ट्रीय पक्षांतील गृहस्थांवर तुटून पडले व ह्मणाले "हे जहाल लोक राष्ट्रघातकी आहेत, हे स्वार्थसाधु आहेत, यांनां राष्ट्रापेक्षां आपला मान अधिक आहे. हे लोकांनां फसवून त्यांचे पैसे लुबाडीत आहेत." अशा रीतीनें आरंभ केलेलें भाषण शेवटीं इतक्या थराला गेलें, कीं, त्यांच्याच पक्षांतील एका समंजस मनुष्याला चीड येऊन 'मोजुनि माराव्या पैजणा' अशी इच्छा झाली. पण प्रतिष्ठितपणामुळें हें करतां येईना. इतक्यांत 'अप्रकाश आंगठी' आणल्याची त्याला आठवण झाली आणि त्यानें पायांतला चढाव काढून वक्त्याचे गाल रंगवले. अध्यक्षांनां काय झालें हें समजेना, पण वक्ते रक्तबंबाळ होऊन फ्लॅटफॉर्मवर पडलेले पाहून त्यांनीं स्वयंसेवकांकडून त्यांनां डॉक्टरांकडे पाठविलें व सभेच्या कामास पुनः सुरुवात केली.

आतां राष्ट्रीय पक्षांतील एक ज्वलदेशामिमानी गृहस्थ बोलण्यास उठले व त्यांनीं प्रस्तुत विषय सोडून देऊन सामाजिक सुधारकलोकांचा उद्धार त्या राजकीय सभेंत केला व "हे लोक स्वतःच्या कामविकारप्रेरणेनेंच सुधारणांचें बंड काढतात—" इत्यादि अनर्गल प्रलाप करूं लागले.

हैं पाहून तरुण पिढींतील एका राष्ट्रीय गृहस्थाचा राग अनावर झाला, व त्याने 'अप्रकाश आंगठी'ची कळ दाबली आणि अदृश्य होऊन त्या वक्त्याला प्लॅटफार्मवरून खाली फेकून दिले ! समेत हाहाकार उडाला. ज्यांना 'अप्रकाश आंगठी'ची बातमी कळलेली नव्हती, त्यांना भुताटकीचा कांहीं तरी यथे प्रकार आहे असे वाटले, व ते घाबरून तेथून पळून गेले. बाकीच्यांना खऱ्या प्रकारचे अनुमान करता येत होते, पण नक्की मनुष्य पकडणे शक्य नव्हते. आमच्या वक्त्याला तुमच्यापैकींच कोणीतरी इजा केली असे मवाळ व जहाल पक्षांतले लोक विरुद्ध पक्षाच्या लोकांना बोलू लागले, व समेत एकच गोंधळ उडाला. अखेर पोलिसांनी 'मध्यस्थी' करून कांहीं जणांची टाळकी शेकली तेव्हां कुठे सर्वजनिक शांतता रक्षण केल्याचे त्यांना समाधान झाले !

'अप्रकाश आंगठी'ने दुसरीकडे एका गल्लींत जो अनर्थ उडविला त्यांत रक्तपात नव्हता, पण नैतिक अधःपात अधिक होता. 'लोक पाहतील' ही आतां भीति नसल्यामुळे कितीतरी 'प्रतिष्ठित' लोक वारांगनांच्या माडीचे जिने चढू लागले. कांहीं वेश्यांच्या लहान खोल्या त्या दिवशीं गच्च भरून गेल्या. खोली गांठल्यावर आंगठीची 'तिरस्करिणी' टाकली गेली, पण त्यांच्या पाठोपाठ त्यांच्या संशयखोर वायका आंगठी घालून तेथेच आल्या होत्या, त्यांनींही जेव्हां आपली 'तिरस्करिणी' टाकली व एकमेकांची तेथे ओळख पटली, तेव्हां पुरुष लज्जेनें गोरेमोरे झाले व दुसऱ्या क्षणींच त्यांनीं तेथून पाय काढला.

एक वेश्येची मुलगी आपल्या हीन धंद्यास कंटाळून गेलेली होती. तिची आई तिला 'हा आपला परंपरागत धर्म आहे' असे सांगत असे; पण त्या मुलीला हा धंदा मुळींच पसंत नव्हता. परंतु आईच्या विरुद्ध जाण्याचे नैतिक धैर्य तिच्यामध्ये नव्हते. आई वारल्यावर

तिनें निश्चय केला, कीं, आतां हा धंदा सोडावयाचा. पण पुढें कसा काय चरितार्थ चालेल, या भीतीनें तिच्या मनाची चलबिचल होत होती. 'अप्रकाश आंगठी'चा शोध जाहीर झाला त्या दिवशीं संध्याकाळीं ती स्नान करून रामपंचायतनाजवळ आपल्या परीनें पूजा करित वसली होती. "रामा, तूं अनेक पापिणींचा उद्धार केला आहेस. तूं आतां माझा उद्धार करशील का ? आजपासून मी पापाचरण सोडून देणार आहे. हा निश्चय कायम टिकण्यासाठीं मला तूं साहाय्य केलें पाहिजेस. मला स्वप्नांत नाहीं तर कैव्हां तरी दृष्टांत दे, ह्मणजे माझे मन प्रसन्न होईल व निश्चय दृढ होईल." अशा प्रकारची प्रार्थना करून तिनें देवापुढचें तीर्थ घेतलें, व दोन थेंब डोळ्यांनां लावले व डोळे पुनः उघडून पाहते तों तिला एका स्वामींची भव्य मूर्ति, पादुका घातलेली, भगवीं वस्त्रें धारण केलेली, अशी दिसली ! तिला वाठलें, प्रत्यक्ष श्रीरामचंद्रानें आपणास दर्शन दिलें आहे ! ती लगबगीनें उठली व पदर सावरून त्या मूर्तीची गंधाक्षता वाहून पूजा करूं लागली. हें पाहून स्वामी ह्मणाले "हे स्त्रिये, मी पूजा घेण्याकरितां येथें आलेला नाहीं." पण त्या पश्चात्तापदग्ध वारयुवतीनें भक्तिपूर्वक पूजा करून निरांजन ओंवाळलें तेव्हां स्वामी ओशाळले व कांहीं न बोलतां माडी उतरून 'अप्रकाश आंगठी'च्या साहाय्यानें अदृश्य झाले, व आपल्या मठाचा मार्ग चालूं लागले !

या आंगठीचा प्रभाव लोकांच्या बोलण्याचालण्यावर जो झाला तो सांगतां पुरवत नाहीं. डिटेक्टिव लोकांनीं या आंगठ्या घेतल्यामुळें कोठेंहि राजकीय गोष्टी बोलण्याची सोय नाहींशी झाली. शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांवर टीका करावी तर तेहि आसपास अदृश्य होऊन उभे असतील, नाहीं कोणीं ह्मणावें ? या भीतीनें भाषणांतील लोकनिंदेचें अंग अजीबात गळलें. संभाषणरूपी फलांतील लोकनिंदेचा रस गळून

गेल्यावर कोरड्या साली व बिया कोणाला आवडणार ? कोणाला कोणाशीं कांहीं बोलण्याचा उत्साह वाटेना. चाकरांनीं धन्याची निंदा करावी हटलें तर धनी कदाचित् अंगठीची कळ दाबून आपलें दृश्य स्वरूप तेथें एकदम दाखवावयाचा. अशाच भीतीनें लोकनायकांची, मित्रांची, गुरूची, शिष्यांची, ओळखीच्या किंवा अनोळखी माणसांची कोणाला कांहीं निंदा ह्मणून करण्याची सोय उरली नसल्यामुळें बहुतेकांनीं आपलें तोंड शिवून घेतल्यासारखें झालें.

रात्रीं नवराबायकोंचीं सुद्धां भाषणें रोजच्यासारखीं खुल्या दिलानें झालीं नाहींत. बायकोला वाटावयाचें कीं एखादी सवत अंगठी घालून खोलींत येऊन बसली असेल; नवऱ्याला वाटावयाचें, कीं, आंगठीच्या साहाय्यानें बायकोनें एखादा उपपति दडवून ठेवला असेल !

रात्रीं नाटकगृहांत निराळ्याच प्रकारची मौज झाली. बायकांच्या जागा त्या दिवशीं अर्थात् सगळ्या भरून गेल्या; पण खुर्च्यावरच्या व मजल्यावरच्या पुरुषांनीं दुर्बिणी लांबआंखूड करकरून त्या बाजूंकडे पाहिलें, पण एक स्त्री दृश्य असेल तर शपथ ! हें पाहून अनेक शोकी गृहस्थांनीं रागानें दुर्बिणी फोडून टाकल्या. 'ज्या संसारांत स्त्रिया नाहींत; ज्या नाटकांत बायकांचीं पात्रे नाहींत; ज्या नाटकगृहांत बायका नाहींत; तो संसार कसला; तें नाटक कसलें व तें नाटकगृह कसलें !' असें ह्मणून कित्येक लोक नाटक पहावयाचें सोडून निघून गेले ! पण नाटकगृहांतील लोकसंख्या यामुळें कांहीं रोजच्यापेक्षां कमी झाली नाहीं. कारण 'अप्रकाश आंगठी' घालून कितीतरी लोक त्या दिवशीं आंत फुकट घुसलेले होते ! कांहीं लोकांनीं आपल्या घरच्या स्त्रियांनां पुरुषांच्या खुर्च्यावरच आपल्याजवळ बसविलें होतें, पण हलकट लोकांच्या नेत्रांपासून त्यांनां त्रास होऊं नये ह्मणून त्यांनीं

स्त्रियांच्या बोटान्त वरील आंगठ्या दिल्या होत्या. पण यामुळे असें झालें, कीं, एक मिशांसकट सर्व केसांची गुळगुळीत श्मश्रू करून घेतलेले वृद्ध पण धिप्पाड व गलेलड्ड पुरुष अप्रकाश आंगठी घालून तेथें आले होते, त्यांनां तेथील खुर्चीवर कोणी बसलेलें नाहीं असें वाटलें व ते एका चवदापंधरा वर्षांच्या मुग्ध वालिकेच्या मांडीवर बसले त्यामुळे ती मुग्धा चेंगरून गतप्राण होण्याच्या वेतांत आली.

* * * *

अशा प्रकारचे आपल्या शोधापासून अनर्थ होतील, अशी प्रफुल्ल-वाबूंनां कल्पनाहि नव्हती ! पण त्यांनां जेव्हां असल्या प्रकारच्या हजारों आपत्तींची दुसऱ्या दिवशीं हकीकत कळली, तेव्हां त्यांनां आपल्या आंगठ्या विकण्याचें काम बंद ठेवावें कीं काय, असें वाटूं लागलें. 'लोक काय ह्मणतील?' या विचाराच्या जाचांतून व दास्यांतून लोकांनां, पुरुषांनां व स्त्रियांनांहि सोडविल्याचें आपणांस श्रेय मिळेल, असें त्यांनां वाटत होतें; पण आपल्या आंगठीच्या योगानें भलतेच परिणाम घडून येत आहेत, हें पाहून त्यांच्या कोमल मनाला अतिशय दुःख झालें.

पण त्यांच्या नशिबीं याहूनहि अधिक दुःख पहावयाचें होतें. 'अप्रकाश आंगठी'चा शोध लागल्यानंतर एक महिन्याच्या आंतच दिल्ली येथील बॉम्बचा प्रसिद्ध स्फोट झाल्यामुळे या आंगठीचा आणि बॉम्बचा कांहींतरी संबंध असला पाहिजे, अशी कांहीं पोलिसांनां कल्पना सुचली. झालें. प्रफुल्लकुमुदांनां एका तासाच्या आंत पोलिस ठाण्यावर नेण्यांत आलें ! कोणाकोणाला आंगठ्या विकल्यात, या प्रश्नाचें प्रफुल्लवाबूंनां नांवनिशीवार उत्तर न देतां आल्यामुळे त्या पोलिसांच्या सुपीक डोक्यांतला संशय दृढ झाला. सौम्य समजावणीनें प्रफुल्लवाबू कबूल होईनात, तेव्हां समजावणीच्या इतर बहुतेक सर्व संस्कारांचा त्यांनां यथाविधि

अनुभव मिळाला. शेवटीं 'थांबा, थांबा, सर्व सांगतो,' असें ह्मणून त्यांनीं वेळ मागून घेतला, व संधि साधून खिशांतल्या एका आंगठीची कळ दावली व अदृश्य होऊन तेथून पळ काढला.

घरीं येऊन पाहतात तों आंगठीसाठीं अंगणांत बायांची, मुलींची, मुलांची, मोठ्या माणसांची, ह्याताऱ्याह्यातारींची, सुधारक-उद्धारकांची, सुशिक्षित-अशिक्षितांची, साहेबांची-मडमांची गर्दी उडून राहिली आहे ! पण आंगठीच्या व्यापारापासून लोकांचें व आपलेंहि हितापेक्षां अनहित अधिक होणार, हें दोन दिवसांच्या अनुभवानें चांगलें निदर्शनास आल्यामुळें त्यांनीं आपल्या बायकोच्या कानांत कानगोष्ट सांगितली व आपण कोठें जाणार व राहणार याबद्दल तिला माहिती देऊन पोलिसांच्या व गिऱ्हाइकांच्या त्रासांतून मुक्त होण्याकरितां नांवगांव बदलून कोठें गुप्त झाले, ते अद्यापिहि गुप्तच आहेत !

नाटकराव.

“जन्माला येऊन नाटककार हणून प्रसिद्धीस यावें,” असें माझा बालमित्र गोविंदराव याला लहानपणापासून वाटत होतें; आणि हणूनच हणमंतराव वगैरे वर्गांतले त्याचे आह्मी स्नेही ‘नाटकराव’ असें त्याला म्हणत असूं, आणि अजूनहि आह्मी पूर्वीचे बालमित्र जमलों म्हणजे त्याला त्याच नांवानें हाक मारतो. तो अलीकडे एक नाटक रचण्याच्या नादांत आहे, हें मला ठाऊक होतें. ‘नाटकराव हा मार्मिक टीकाकार जरी असला तरी स्वतः नाटक रचूं लागल्यास जगांत आपलें हंसें मात्र करून घेईल,’ अशी माझी खात्री होती व त्याचें मन न दुखवतां त्याची कानउघाडणी कशी करावी, याचा मी विचार करित होतो. इतक्यांत हणमंतराव तेथें आले व गांभीर्यानें मला हणाले “महेश्वरपंत, हा आपला नाटकराव नाटकरचनेच्या नादानें अर्धवट वेडा झाला आहे. त्याच्याकडे जाऊन त्याला उपदेश करून शुद्धीवर आणलें पाहिजे, किंवा त्याला नाटकाचें एखादें चांगलें संविधानक तरी सुचवून दिलें पाहिजे.”

“मी त्याच्याकडेच निघालों आहे,” असें मीं हणमंतरावांनां सांगितलें व “तुम्ही येतां का?” हणून त्यांनां विचारलें. त्यांनां कांहीं काम असल्यामुळें नाटकरावाकडे मी एकटाच गेलों व जराशा चेष्टेच्या स्वरानें त्यांनां विचारलें “काय नाटकराव, कुठपर्यंत आलें आहे तुमचें नाटक?”

त्यानें निराशासूचक सुस्कारा टाकून हटलें “महेश्वरपंत, काय सांगूं तुला. आपल्या हल्लींच्या हिंदु समाजावर नाटक रचणें

केवळ अशक्य आहे! असें पहा, गृहिणीशिवाय गृह जसें अरण्यसमान—”

‘ तिच्या ’ गडगडाटाची आठवण होऊन मीं मध्येच ह्मटलें “ गृहिणीशिवाय गृह जसें अरण्यसमान शांत, निःशब्द व मनोहर असतें—”

“ तसें नाहीं, महेश्वरपंत! गृहिणीशिवाय गृह जसें अरण्यसमान रुक्ष व भयाण असतें, तसेंच नटीनायिकाविरहित नाटकहि रुक्ष व नीरस होय! कामुककामिनींचे प्रेमालाप ज्या नाटकांत नाहींत, ते नाटक कसलें? आणि आपल्या समाजांत तर सच्छील स्त्रिया व प्रौढ कुमारी परपुरुषांशीं चार मंडळींतहि भाषण करीत नाहींत, मग एकांतांतील मधुर प्रेमालाप लांबच राहिले! अशा स्थितींत नाटककारानें काय करावचें? ”

“ आपल्या प्रतिभेनें काल्पनिक स्त्रिया उत्पन्न करावयाच्या व नाटक रचावयाचें, दुसरें काय ? ”

“ मला Realistic (दृश्यवर्णनात्मक) नाटके रचावयाचीं आहेत.” नाटकराव ह्मणला. “ तूं ह्मणतोस तसलीं काल्पनिक नाटके रचावयाचीं असतीं तर मीं एव्हांना पांचपन्नास नाटके लिहून टाकलीं असतीं! ”

“ आणि लोकांनीं हि तीं दोनचार पानें वाचून केराच्या टोपलींत टाकून दिलीं असतीं, ” जरा हंसून मीं ह्मटलें.

माझी ही विनोदात्मक टीका मर्मभेदक दिसली तरी माझा तसा कांहीं हेतु नव्हता, हें त्याला ठाऊक असल्यामुळे तो रागावला तर नाहींच; उलट जरा हंसून मला ह्मणाला “ तूं माझा बालमित्र आहेस, तेव्हां पाहिजे तशी माझी चेष्टा करण्याचा तुला अधिकार आहे. पण तुला प्रिय असलेल्या (उपरोधिक उच्च स्वरांनें) कल्पनाप्रचुर

व प्रतिभासंपन्न नाटककारांचीहि मी चेष्टा करूं शकेन हें ध्यानांत ठेव ! पण त्या उदारात्म्यांची मी कशाला थट्टा करूं ? त्यांचीच नाटके वाचून मी नाट्यशास्त्र-नियम बसवले आहेत; तेव्हां या गुरूंची निंदा करण्याचें पाप माथीं लागायला नको. मी बसविलेल्या या नियमांचें अध्ययन व मनन केल्यास कोणत्याहि रेम्याडोक्याला नाटक रचतां येईल. गालिचांचा कारागीर जसा रचनासूचक गाणें ह्मणून अडाणी कैद्यांकडून अनेक रंगी मनोहर गालिचा बनवून घेतो, तसा मंदधी मनुष्याकडूनहि मी काढलेल्या नियमांप्रमाणें शब्दसूत्ररचना करवून घेऊन विविधरसात्मक सुंदर नाटक ग्रंथ मी तयार करून घेईन.”

त्याच्या कृत्रिम उपमंतहि जें स्वारस्य होतें त्यानें खूप होऊन कुतूहल-पूर्वक मी ह्मटलें “तुझे नियम तरी कळूंदेत, ह्मणजे मी आपल्या ‘सुविचारप्रसारां’त छापून काढतो.”

“नको, नको, महेश्वरपंत, तेवढें नको ! तुह्यां वर्तमानपत्रकारांनां कांहीं कळलें किंवा सुचलें, कीं, कांहीं विचार न करतां तुह्मी छापून टाकतां ! आणि दुसरें असें, कीं, नाट्यग्रंथरचनेचे मी काढलेले हे यंत्रात्मक नियम प्रसिद्ध केल्यावर मला कोण विचारतो ?”

“अरे सद्गृहस्था, तुझे नियम ‘नवनाट्यशास्त्रकार विद्वद्भर्य नाटक-राव’ अशा जाड टाडपांतल्या मथळ्याखालीं छापून, मग तर झालें ?” त्याच्या विनोदवृत्तीला अनुसरूनच मी ह्मटलें.

“असें असलें तर मी सांगतो, ऐक. पहिला नियम असा. नाटकांतील चाकरनोकर विनोदी असले पाहिजेत. व्यवहारांत आपण जरी आपल्या चाकरांच्या बावळटपणाला व बेअकलीपणाला कंटाळलेले

असलों तरी नाटककारानें चाकरनोकर विनोदी दाखविलेच पाहिजेत. धन्याशीं उद्धटपणानें विनोद करणें नाटकांत गैर मानलेलें नाहीं.”

“ बरोबर नियम आहे खरा बुवा !” ‘त्राटिकें’तल्या ‘पिल्या’ची आठवण त्या वेळीं जागृत झाल्यामुळे मीं ह्मटलें “ बरें दुसरा नियम?”

“ दुसरा नियम असा—‘अतिशयोक्तीशिवाय काव्य नाहीं,’ असें पूर्वींच्या अलंकारशास्त्रज्ञांनीं लिहून ठेवलें आहे; परंतु मी याच्यावर असें भाष्य करतो कीं, नुसत्या अतिशयोक्तीनें नाटक व्हावयाचें नाहीं. नाटकांतील अतिशयोक्ति पराकाष्ठेची -अत्युत्कट--केवळ काल्पनिकच नव्हे तर कल्पनातीत असली पाहिजे. उदाहरणार्थ, नायक ह्मटला ह्मणजे तो हजार शिपायांच्या तुकडीचा एकद्वयानें पराभव करण्या-इतका शूर असला पाहिजे, व त्याचा प्रतिस्पर्धी इतका भ्याड असला पाहिजे, कीं, स्वतःचाच हात तलवारीला चुकून लागल्याबरोबर किंवा कोणीं तलवारीचें नांव काढल्याबरोबर तो लटलट कांपूं लागला पाहिजे, किंबहुना ‘तल—’इतकेंच अर्धवट कोणाच्या तोंडांतून निघालें न निघालें तोंच तलवारीच्या भीतीनें त्याच्या हातापायांनां जर कंप सुटेल तर नाटकाला अधिकच रंग येईल ! ”

“ शाबास—नाटकराव, शाबास !” मीं मध्येच आनंदाचे उद्गार काढिले. “ Idealistic (कल्पनासृष्टिप्रिय) नाटककारांनां चीतच केलेस ह्मणावयाचें ! बरें, पण तिसरा नियम सांग पाहूं ?”

“ महेश्वरपंत, रागावूं नको ! माझीं वस्तुस्थित्यात्मक नाटके जगापुढें येतील; पण एक गोम आहे.” थड्याचा आविर्भाव सोडून प्रेमपूर्ण व कोमल स्वरांत तो पुढें ह्मणतो “ तूं माझा बालमित्र आहेस. तेव्हां माझी खरी

अडचण तुला सांगतो. नाटककार हणून प्रसिद्ध होण्याची इच्छा मला लहानपणापासून आहे, हें तुला तरी आज सांगावयाला नको. ही इच्छा अलीकडे इतकी प्रबल झाली आहे, कीं, नाटक रचल्याशिवाय मी मेलोंबिलों तर इच्छा अतृप्त राहिल्यामुळे पिशाचयोनीमध्ये जावें लागेल अशी मला भीति वाटते. आतां नाटक रचीन तर सामाजिक व Realistic (दृश्य-वर्णनात्मक) च रचीन, अशी माझी माझ्या मनाशीं प्रतिज्ञा आहे. नाटक रचावयाचें तें मनोरंजक झालें पाहिजे. मनोरंजक करावयाचें ह्मटलें ह्मणजे त्यांत प्रेमबद्ध (ह्मणजे कामासक्त) युवयुवतींचीं संभाषणें, एकान्तांतील देखावे इत्यादि पाहिजेत. मघाशीं मी या बाबतींत कल्पनाप्रचुर (Idealistic) नाटककारांची चेष्टा केली त्यांत विशेषसा अर्थ नाही. समाज जसा आहे तसाच आदर्श लोकांपुढें ठेवावयाचा, अशी माझी प्रतिज्ञा आहे; परंतु आपल्या या अशिक्षित, अरसिक व सैंपाकी बायकांच्या संबधानें वस्तुस्थित्यात्मक नाटक केल्यास तें मनोरंजक कसें होईल ? अविवाहित तरुण-तरुणींचें एकांतीं संभाषण होत नसल्यामुळे प्रेम-कलहाचे वगैरे मनोहर प्रसंग मला कसे घालतां येतील ? कुमारिकांच्या लग्नामध्ये हुंड्याच्या व गोत्राच्याच अडचणी येत असल्यामुळे वस्तुस्थितीचा आदर्श दाखविणाऱ्या नाटककाराला नायकनायिकांच्या विवाहांत अकल्पित अडचणी कशा आणतां येतील ? आपल्या हल्लींच्या समाजांतील रहाणी बावळटपणाची झाल्यामुळे मला वीररस कसा आणतां येईल ? लोकांच्या राहणींत साहस व वैचित्र्य नसल्यास माझ्यासारख्या Realistic नाटककारानें नाटकांत अद्भुतता कशी आणावी ? बरें, नाटकांत भिकंभट व अन्नपूर्णाकाकू यांचे 'सीन' घालावे तर तुमच्या, सारखे टीकाकार

हणणार—‘ या नाटकांत बोधाचें उदात्तत्व, कल्पनेची भरारी किंवा प्रसंगांचें अद्भुत मनोहरत्व कांहींएक नाही ! ’ तुमच्या अलीकडच्या नाटकांतील अद्भुत प्रसंग वस्तुस्थितीस अनुसरून नसल्यामुळे ते अस्मादिकांनां पसंत नाहींत, व तुम्हां दुतोंडी वर्तमानपत्रकारांनांहि पसंत नाहींत. तुम्ही Idealistic नाटककारांवरहि उलटतां व म्हणतां कीं, ‘ या नाटकांत ’ यूरोपिअन समाजाचें व कादंबरीकारांचें अंध व निर्विवेक अनुकरण दिसतें.’”

“ कठीणच प्रसंग आहे नाटककारांवर खरा ! बरें, मग हणतोस तरी काय ?” मीं मध्येच हटलें.

“ एवढेंच, कीं, मी जर नाटक करीन तर समाजाचा आहे तसा आदर्श दाखविणारेंच करीन. मला तुमच्या कल्पनेच्या भरान्या नकोत व बोधाचें उदात्तत्व नको. तेव्हां या अडचणींतून तूं कांहींतरी मार्ग दाखव. माझ्या हातून जर नाटक रचलें गेलें नाही तर मला खास वेड लागेल. ”

त्याची ही काकुळतीची विनवणी व शेवटलें वाक्य उच्चारतांना झालेली त्याची ती अनुकंपनीय, दीन व उदास मुद्रा पाहून मला जरा वाईट वाटलें. नाटक रचण्यांत नाटकरावाला मुख्य अडचण ही होती कीं, त्याला कविप्रतिभाच नव्हती. लहानपणापासून मला तो ठाऊक असल्यामुळे याच्या सूक्ष्म व तरतरीत परंतु अतिचिकित्सक, एककल्ली, विकृतप्राय बुद्धींत कवितेज किंवा कविस्फूर्ति नाही हें मला ठाऊक होतें, व नाटककार होण्याच्या त्याच्या महत्त्वाकांक्षेबद्दल मीं त्याची अनेक वेळां चेष्टाहि केली होती. परंतु सध्यांचा प्रसंग चेष्टेचा नसून प्रेमानें उपदेश करून त्याला एखादा मार्ग सुचवून देण्याचा

आहे, असा विचार करून मी त्याला हटलें “ नाटकराव, तुझी ही अडचण Realistic नाटक लिहावयाचें या दुराग्रहा-मुळें उत्पन्न झाली आहे. अरे, नाटक काय किंवा कादंबऱ्या काय, त्यांत केवळ स्थित-वस्तु-वर्णन असावें हें शास्त्र कोठलें ? प्रतिभासंपन्न कल्पनेनें अलौकिक व हृदयंगम चित्र काढणारा कल्पक चितारी आणि यंत्राच्या साहाय्यानें एखाद्या देखाव्याचें हुबेहुब चित्र काढणारा फोटोग्राफर, या दोघांमध्ये कांहीं फरक नाही का ? नाटकें किंवा कादंबऱ्या ह्मणजे समाजाचा केवळ हुबेहुब फोटोग्राफ काय ? कवीला ‘आज जें आहे’ तेवढेंच दिसावें, का ‘जें पूर्वीं होतें किंवा पुढें असेल’ तेंहि दिसावें ? ‘जगांत अमुक अमुक स्वभावाचे लोक आहेत’ अशा अर्थाचेंच त्यानें वर्णन करावें, का ‘अमुक एक स्वभावाचे लोक असावेत’ अशा अर्थाचेंहि त्यानें वर्णन करावें ? ‘आहे,’ आणि ‘असावें’ यांमधील फरक कवीनें दाखवूं नये काय ? बाह्य स्फुट उत्तान देखावाच दाखवावा, का त्या देखाव्याचा सूक्ष्म, खोल, गूढ अर्थहि कवीनें सांगावा ? सामान्य माणसांच्या जड दृष्टीला दिसणारी सध्याची वस्तुस्थिति नाटक-कादंबऱ्यांत पहावयाची असते, का गूढार्थ जाणणाऱ्या व सर्व सृष्टींत उड्डान करणाऱ्या कविप्रतिभेला संभवनीय व प्रिय दिसणारी वस्तुस्थिति ?”

“तूं ह्मणतोस तें सगळें मी सध्यां कबूल करतो महेश्वरपंत. बाकी ‘प्रतिभा प्रतिभा’ ह्मणून तूं जें ह्मणत आहेस तें मला चांगलेंसें समजत नाही हो ! तुझें ह्मणणेंहि खरें आहे व तुझें वक्तृत्वहि प्रतिभासंपन्न आहे. परंतु ‘सद्यःकालीन हिंदुसमाजावर स्थितवस्तुवर्णनात्मक नाटक लिहावयाचें’ हा माझा निश्चयहि तितकाच दृढ आहे, आणि आपल्या या अशिक्षित व चुलीपुरतीच अक्कल असलेल्या वायकां-

संबंधानें नाटक होणें शक्य नाहीं, हेंहि तितकेंच खरें आहे. शकुंतलेचा गांधर्व विवाह ज्या समाजांत एके काळीं मान्य झाला तो समाज आमच्या नाटककारांच्या दुर्दैवानें आज नाहींसा झाला आहे. मैत्रेयी, कात्यायनी, गार्गी इत्यादि स्त्रिया ज्या आर्यावर्तांत तत्त्वज्ञानाच्या गूढ तत्त्वांसंबंधीं स्त्रीपुरुषसमाजांत विद्वत्ताप्रचुर वादविवाद करीत असत, त्या आपल्या आर्यावर्तातील स्त्रियांचें शिक्षण दोनचार इयत्तांपुढें जाऊं नये, व अनेक विषयांसंबंधानें त्यांनां पुरुषांशीं मोकळेपणानें बोलतां येऊं नये, हें आमच्या नाटककारांचें दुर्भाग्यच नव्हे तर काय ? स्त्रिया सुशिक्षित झाल्याशिवाय त्यांचीं चरित्रें नाटक रचण्याला लायक असणार नाहींत. ह्मणून स्त्री-शिक्षण सर्वसामान्य व उच्चतर होई तोंपर्यंत उत्तम नाटककार व उत्तम नाटके उत्पन्न व्हावयाचीं नाहींत. तो सुदिन येई तोंपर्यंत आर्ह्मी स्थितवस्तुवर्णनपर नाटककारांनीं स्वस्थ बसलें पाहिजे, किंवा स्त्रीशिक्षणाच्या प्रसाराबद्दल चळवळ केली पाहिजे. आमच्या या कोंडलेल्या दळ्या-सैपाकी-बायकांसंबंधानें कुशल नाटककार तरी काय नाटक लिहिणार ?”

स्त्रीशिक्षणाच्या आवश्यकतेबद्दल नाटकरावानें दिलेलें कारण ऐकून मला किंचित् हंसूं आलें. परंतु नाटक रचण्याची लहानपणापासूनची त्याची महत्त्वाकांक्षा अर्धेअधिक वय होऊन गेलें तरी सफल न झाल्यामुळें, आणि मीं व माझ्यासारख्या अनेक बालमित्रांनीं याच विषयासंबंधानें त्याची वारंवार चेष्टा केल्यामुळें, त्याच्या नाटकविषयक विचारांत थोडासा भ्रमिष्टपणा आला असल्यास तो साहजिक व अनुकंपनीयच आहे, असा विचार करून उत्तेजनपर कांहीं तरी खरेंखोटें भाषण करून त्याला धीर द्यावा या हेतूनें मीं त्याला प्रेमानें

हटलें “अरे नाटकराव, तूं असा निराश होऊं नको ! प्रीतिविवाह हल्लीं अगदींच होत नाहींत, असें समजूं नकोस. शेंकडा नव्याणव बायका तूं हणतोस त्याप्रमाणें चुलीच्याच योग्यतेच्या आहेत हें खरें आहे; परंतु कांहींकांहीं बायका चांगल्या सुशिक्षित आहेत, पुरुषांच्या सभेंत येऊन त्या व्याख्यानें देतात व वादविवादहि करितात. घरच्या स्त्रीपुरुषांमध्ये वसून मैत्रैयी, कात्यायनीप्रमाणें सामाजिक व तात्त्विक गूढ प्रश्नांचा खल करणाऱ्या बायका मला प्रत्यक्ष माहीत आहेत.”

नाटकराव उत्सुकतेनें हणाला “सांग--सांग कोणत्या त्या ? मी त्यांच्यावर खात्रीनें नाटक लिहितों. मग एखादा टीकाकार जर हणाला कीं, असल्या स्त्रिया आपल्या समाजांत दृष्टीस पडत नाहींत व हें युरोपियन कादंबऱ्यांचें अंध अनुकरण आहे तर त्याला तुझ्या ‘सुविचार-प्रसारां’त देतो उत्तर छापून, कीं, ‘हें नाटक अगदीं वस्तुस्थिति-दर्शक Realistic आहे. नाटककाराला प्रत्यक्ष ठाऊक असलेल्या एका कुटुंबाला अनुलक्षूनच हें नाटक लिहिलेलें आहे.’ बरें, पण या सुशिक्षित बायका कोण कोठल्या हें सांग. त्यांच्यासंबंधानें प्रेमपूर्ण कांहीं कहाण्या आहेत काय ? प्रेमाचीं गुप्त कारस्थानें असल्याशिवाय मी नाटक कसें रचूं ?”

“अरे गृहस्था, हें नाटकाचें तुला काय वेड लागलें आहे ?” मीं हटलें. “मोची जसा जाणारायेणारांच्या जोड्यांकडे, किंवा न्हावी जसा त्यांच्या दाढीकडे व हजामतीकडे पाहत असतो, तशांतलीच तुझी अवस्था झाली आहे. जो तो आपल्या मुदयाकडे पाहतो, असें हणतात तें कांहीं खोटें नाही. कोणत्याहि गोष्टीकडे ‘नाटक रचण्यास योग्य आहे किंवा नाही’ याच दृष्टीनें तूं पाहतोस, हें कांहीं चांगलें नाही; आणि Realistic नाटककार हणून आपली अन्नू वांचविण्याकरितां

तुझ्या नाटकाला आधारभूत असलेल्या स्त्रीपुरुषांचें नांवगांव प्रसिद्ध करण्यास स्वाभिमानानें तूं तयार झाला आहेस, तेव्हां या कुटुंबाची मी माहितीच सांगत नाहीं.”

या कानउघाडणीमुळें नाटकराव जरा ओशाळला व मला ह्मणाला “ चुकलों बाबा--नाटक रचण्याला योग्य असें हिंदु कुटुंब शोधून-शोधून दमलों, आणि माझ्या अशा या निराशेच्या स्थितींत एका सुशिक्षित हिंदु कुटुंबातील प्रीतिविवाहाविषयीं बोललास ह्मणून आनंदाच्या भरांत माझें बिंग फुटलें. बाकी, मी नांवगांव प्रसिद्ध करण्या-इतका मूर्ख आहे, असें तुला वाटतें तरी कसें ? तें सगळें राहूं दे. महेश्वरपंत, बालपणापासूनची नाटककार होण्याची माझी महत्त्वाकांक्षा तुला ठाऊक आहे. नाटक लिहावयाचें तें सामाजिक व realistic लिहावयाचें, हा अलीकडचा माझा निश्चय आहे. तो आतां तुझ्या उपदेशानें बदलावयाचा नाही. लोकरंजन होऊन माझें नाटक लोकप्रिय झालें आणि माझी नाटककार ह्मणून प्रसिद्धि झाली, ह्मणजे माझें काम झालें. तुझ्याशीं ह्मणून मी प्रांजलपणें कबूल करतो, कीं, मी नाटकें लिहिणार तीं लोकशिक्षणाकरितां नव्हे, तर लोकरंजनाकरितां. नाटका-मध्ये उदात्त तत्त्वे असलीं पाहिजेत, त्यामध्ये उत्तम प्रकारचा बोध असला पाहिजे, हा दुराग्रह मला पसंत नाहीं. सुधारकांची पाहिजे तशी चेष्टा करण्यास मी तयार आहे, व दुर्धारांची तशीच टर उडविण्यासहि माझी ना नाहीं. रंगभूमीवर नाटक चालू असतां साऱ्या नाटकगृहांत हंशा पिकला पाहिजे ही माझी मुख्य अट, व दुसरी अशी, कीं, तें सामाजिक व Realistic (दृश्यवर्णनपर) असलें पाहिजे. ”

“Realistic असलें पाहिजे हा दुराग्रह कसला ?” मीं ह्मटलें.

“दुराग्रह ह्यण, कांहीं ह्यण; Realistic पाहिजे, ही गोष्ट निश्चित. स्त्रीशिक्षणविरहित समाजस्थितींत असलें नाटक लिहिणें शक्य नाहीं. तुला जर एखादें संविधानक सुचत असेल तर सांग. (जरा थांबून) बरी आठवण झाली. मघाशीं ह्यणालास त्या प्रीतिविवाह करणाऱ्या सुशिक्षित कुमारीची माहिती सांग. त्या कुटुंबासंबंधी Scandals (लोकप्रवाद) असल्यास फार उत्तम—”

“नाटक रचण्याच्या वेडानें काय बहकला आहेस रे तूं ! तुला नाटक रचतां यावें ह्यणून का त्या जन्मास आल्या आहेत ?”

“तसें नाहीं रे महेश्वरपंत ! पण हटलें स्त्रीविषयक लोकप्रवाद असले ह्यणजे आयताच Realistic plot मिळावयाचा ! मला त्यांच्यावर नाटक रचतां येईल कारे ?”

“तुझ्यासारख्याला त्यांच्यावर नाहीं नाटक रचतां यायचें. त्या सुशिक्षित आहेत, तरुण आहेत, परपुरुषाशीं बोलतात; परंतु त्यांचें मन त्यांच्या वडिलांनां असंमत असलेल्या तरुणावर बसलेलें नाहीं, शिक्षणामुळें त्या उद्धट व फाजीलहि झालेल्या नाहींत, तेव्हां त्यांच्यावर नाटक रचून सुधारकांची तुला चेष्टा करतां यावयाची नाहीं. मंत्रेयी, कात्यायनी यांचीं नांवें काढलींस ह्यणून मला त्यांची आठवण झाली, एवढेंच. त्यांच्या अलीकडच्या चरित्रांत बोध घेण्यासारख्या अद्भुत आणि मनोरंजक गोष्टी नाहींत असें नाहीं; पण एवढें खरें, कीं, तुझ्यासारख्या केवळ लोकरंजन करूं पाहणाऱ्या नाटककाराला त्यांच्या स्वभावांत व चरित्रांत विशेष कांहीं मिळावयाचें नाहीं. संकुचित बुद्धीचा कृपण दुर्धारक आणि त्याची कामविव्हल झालेली सद्गुणी मुलगी; अथवा, सुधारणेच्या वेडानें बहकलेला सुधारक व शिक्षणानें विघडलेल्या त्याच्या मुली, या पात्रांशिवाय तुझ्यासारख्यांनां नाटक रचतां यावयाचें नाहीं.”

“ म्हणजे मला तू भगदींच ‘ यांच्यांत ’ काढलेंस म्हणावयाचें ! वरें, तुझ्या गोष्टींत अद्भुत व मनोरंजक प्रसंग तर आहेत ना ? आणि तुझी गोष्ट खरी आहे ना ?”

“ एक सोडून अनेक अद्भुत प्रसंग, व गोष्ट भगदीं खरी !”

“ मग, सांग, सांग लवकर ! तुझी गोष्ट खरी व अद्भुत असल्या-मुळें दृष्ट-वस्तु-वर्णनपर व मनोरंजक नाटक लिहिण्याची माझी प्रतिज्ञा खास सफल होणार ! गोष्ट सांगतांना पाल्हाळ मात्र लावूं नको. तुझा तो उदात्त बोध, तुझें तें वर्णन आणि तुझें तें कवित्व मला नको आहे,— फक्त तुझा Plot पाहिजे आहे. गोष्ट लवकर सांग. विलंब लावूं नको. नाटक रचलें नाहीं तर मी पिशाचयोनींत कदाचित् जाईन ! महेश्वरपंत, तुझ्याशिवाय मला कोणी आतां तारणारा नाहीं—”

पुढें त्याच्यानें बोलवेना ! त्याला घेरी आली व तो नाटकासंबंधानें असंबद्ध बडबड करूं लागला. नाटकरचनेचें त्याचें वेड हणजे एककल्लीपणाचा अत्युत्कट नाद, एवढेंच नव्हे, तर तें खरोखरीचेंच खूळ आहे, हें मला आतां पूर्णपणें समजून आलें, व क्षणापूर्वीं ‘ तुझ्यासारख्याला नाटक रचतां यावयाचें नाहीं ’ हे कठोर शब्द मी त्याला बोललों, याचें मलां वाईट वाटलें. त्याची ती स्थिति पाहून माझ्या पोटांत भडभडून आलें. इतक्यांत हणमंतरावहि तेथें आले, व त्यांनीं ती स्थिति पाहिल्याबरोबर ते तर रडूं लागले. नाटकराव हा तर लोकांनां या गोष्टीवरूनच माहीत झाला असल्यामुळें त्याच्याबद्दल मला किंवा हणमंतरावांनां जें वाटतें तें त्यांनां वाटणार नाहीं, हें साहजिक आहे. इतर लोकांनां तो आज ‘ शहाणा वेडा ’ असा दिसत असेल; पण लहानपणापासूनच्या आम्हीं त्याच्या स्नेह्यांनीं

त्याच्याकडे पाहिलें म्हणजे त्याच्या लहानपणच्या एककल्ली पण विलक्षण तीव्र बुद्धीची, त्याच्या धाडसी परंतु निरलस चाळ्यांची व खोड्यांची, त्याच्या विनोदात्मक सूक्ष्म टीकेची; व त्याच्या निष्कपट भोळ्या स्वभावाची आम्हांला आठवण होते, व असल्या या प्रिय स्नेहाच्या—या अमोलिक शुद्ध आत्म्याच्या—एकच असलेल्या दोषाची अविचारानें वारंवार चेष्टा केल्यामुळेंच त्याची अशी दुःस्थिति आली कीं काय, अशी शंका येऊन मन घाबरून जातें व डोळे पाण्यानें भरून येतात.

नांव बदलीन !

हल्लींचें महायुद्ध सुरू होऊन कांहीं महिने गेले होते. मी कांहीं कामाकरितां मुंबईस गेलों होतो व गिरगांव बॅकरोडवरील 'तेजपाळ' चाळींत विश्वनाथपंत खरे नांवाच्या एका स्नेहाच्या बिन्हाडीं उतरलों होतो. विश्वनाथपंतांच्या घरीं माणसें बेतार्चीच होती. राधाकाकू, पंधरासोळा वर्षांची त्यांची मुलगी यमुना, व चारपांच वर्षांचा एक मुलगा-गोटिराम (त्याचें लहानपणीं जें हें नांव पडलें, तें कायमच झालें !) मी गेलों तो सकाळच्या चहाच्या वेळेवर गेलों. चहापाणी झाल्यावर यमुनेला 'वर्गांत नंबर किती, मुलें किती, चवथीच्या (इंग्रजी) परीक्षेंत कितवा नंबर आला,' इत्यादि प्रश्न मी विचारीत होतो, इतक्यांत शेजारचे एक ठेंगू लडसे गृहस्थ हातांत एक जाडें मोठें पुस्तक व कोरा कागद, कानांत तांबडी निळी जाड पेन्सील, केंस पिसकरलेले, दाढी वाढलेली, वूलन शर्टचें गळ्यावरचें चांदीचें बटन सुटलेलें, तोंडांत विडी अर्धीअधिक जळून गेलेली आहे, अशा थाटांत आले.

“या धोंडोपंत ! ” मीं ह्मटलें. “आज काय बातमी आणली आहे ? ”

“ रशिया प्रशियामध्ये कोनिग्जबर्गपर्यंत आंत घुसला आहे. हा रशियन रूळ साऱ्या जर्मनीला जमीनदोस्त करून टाकतो आहे पहा. तीन महिन्यांच्या आंत बर्लिन ! ”

“ जर्मनी तोंपर्यंत कांहीं माशा मारीत बसणार नाहीं ! ” यमुना ह्मणाली. ती जात्याच धीट मुलगी होती. त्यांतून इंग्रजी शिकणारी व वर्गांत पहिला नंबर असलेली आणि चोहोंकडून कौतुक होत अस-

लेली. आणि त्यांतून धोंडोपंत खोटे या घरोव्याच्या माणसाशी युद्ध-विषयक वगैरे गोष्टी बोलतांना तर तिला लाजणें किंवा भिणें ठाऊकच नव्हतें. मीं यमुनेच्या बोलण्याला दुजोरा दिला. “अहो, टाइम्सनें ‘रशियन रोलर, रशियन रोलर’ ह्मणून किती जरी ओरड केली, तरी तीन महिन्यांत बर्लिन गांठण्याची बात सोडून द्या ! ”

“ मी टाइम्सवरून बोलतो असें समजू नका ! ” धोंडोपंत ह्मणाले “ माझे ह्मणणें मी अगदीं गणितानें— ” सिद्ध करून देतो. हें पहा, जर्मनीचें सैन्य पश्चिम दिशेला किती अडकलें आहे ? जर्मनीचें, आस्ट्रियाचें, रशियाचें वगैरे सैन्य किती आहे, हें आधीं पाहूं या. हें बघा या नकाशांत प्रत्येक राष्ट्राचें सैन्य, आरमार वगैरे सर्व चित्रांच्या द्वारे दाखविलें आहे. ”

अशा प्रकारें आरंभ करून त्यानें नकाशाच्या मोठ्या आल्बममधून एक मोकळा नकाशा काढला व त्यावरून परस्परांच्या बलाबलांची माहिती आह्मांला मोठ्या उत्साहानें सांगितली. नंतर कोरा कागद काढून कानांतल्या तांबड्या निळ्या पेन्सिलीनें आस्ट्रिया व जर्मनी यांचीं ठाणीं तांबडीं, व फ्रान्स-बेल्जम-रशिया वगैरेंचीं निळीं, अशीं नीट मेजमाप संभाळून दाखविलीं, व दोस्तराष्ट्रें तीन महिन्यांच्या आंत बर्लिनला जाणार असें आपण कां ह्मणतो, याचें मोठें माहितीनें भरलेलें असें विवेचन केलें.

मीं त्यांचें सगळें ह्मणणें ऐकून घेतलें आणि मग ह्मटलें “ धोंडोपंत, तुम्ही ह्मणतां तें सर्व खरें. पण आपणांला एकंदर सैन्याचे नुसते आंकडे तेवढे ठाऊक आहेत. त्यांचे तळ कोठें कोठें आहेत, त्यांच्या अन्नपाण्याची व्यवस्था कशी आहे, त्यांनां दाखगोळा किती पुरवतां येतो, इत्यादि

गोष्टी आपणांला ठाऊक नाहींत. लढाऊ व व्यापारी गलबतांचीं नांवे आपण year-books मधून वाचतो; पण तीं कोठें आहेत, त्यांना कोळसा कोठून मिळेल, त्यांना पाणबुड्यांपासून स्वसंरक्षण करून घेतां येण्यासारखें आहे किंवा नाहीं, इत्यादि प्रकारची महत्त्वाची माहिती आपणांला मुळींच नाहीं. शत्रूंचे तळ कोठें कसे पडले आहेत, त्यांचे हेतु काय आहेत, हें आपल्याला त्यांच्या मुखानें कळत नाहीं. एका पक्षानें दिलेल्या बातमीच्या उष्ट्या, शिळ्या, चतकोर तुकड्यावर आपली भूक शांत करून घ्यावी लागते. दुसऱ्या राष्ट्रांशीं कारस्थानें काय चाललीं आहेत, याची कोणाला कल्पना देखील नाहीं. अशा स्थितींत कांहीं data नसतांना.—”

“ ‘ डेटा ’ नसतांना ! मराठीचा तरी खून करूं नका, एवढी मेहेरबानी करा ! तुमच्यासारख्यांनां चार वाक्यें शुद्ध मराठी बोलतां येऊं नये, हें मोठें आश्चर्य आहे, आणि तुम्ही आह्मांला युद्धाविषयीं उपदेश करणार ?”

माझ्या मराठीच्या शुद्धाशुद्धतेचा प्रश्न त्या वेळीं निघण्याचें वास्तविक कांहीं कारण नव्हतें. पण धोंडोपंत त्या वेळीं संतापले होते, व त्यांनीं वड्याचें तेल वांग्यावर काढलें, झालें ! बाकी, त्यांच्या व्यवसायावरच आह्मीं गदा आणली, तेव्हां त्यांनीं तरी आमच्यावर कां संतापूं नये ? त्यांचा धंदा कांहीं वर्तमानपत्रांत युद्ध-विषयक लेख लिहिण्याचा नव्हता, पण युद्धाचा अभ्यास करण्याचा त्यांनां मोठा नाद होता—इतका कीं, त्यांनीं वकिलीच्या परीक्षेचा अभ्यास जर पूर्वीं इतका बारकाईनें व लक्ष्य लावून केला असता, तर पांचदां वारी करून परीक्षादेवी प्रसन्न नाहीं ती नाहींच, अशी स्थिति झाली नसती. धोंडोपंतांचे वडील नारायण गोपाळ खोटे, यांचें काळबा-

देवी रोडवर जुन्या सेकंड-हँड पुस्तकांचें एक दुकान होतें. त्यांत त्यांनीं पुष्कळ पैसे मिळविले होते. वडील वाखून आज बरींच वर्षे झालीं होतीं, तरी दुकान पूर्वींसारखेंच चाललें होतें. धोंडोपंतांनीं ५० रुपये पगाराचा एक मॅनेजर-कारकून असा दुहेरी दर्जाचा एक मनुष्य, व एक १२ रुपयांचा गडी ठेवला होता, व हीं दोन जुनीं माणसें दुकानाचें बहुतेक काम पहात असत व यजमानाला घरीं बसल्या १००-१२५ ची प्राप्ति करून देत. या जुन्या पुस्तकालयांत युद्धकलाविषयक पुष्कळ पुस्तकें होतीं, तीं धोंडोपंतांनीं सगळीं वाचून टाकलीं होतीं. हीं पुस्तकें तेथें कोठून आलीं म्हणाल, तर हिंदुस्तानांतील कॅप्टन, कर्नल वगैरे अंमलदार पेन्शन घेऊन किंवा फर्लोर गेले म्हणजे ते आपलीं पुस्तकें घाऊक लिलावानें विकीत असत, त्यांच्यापासून आलेलीं होतीं. यांत पुष्कळ दुर्मिळ व अत्यंत उपयुक्त अशीं पुस्तकें होतीं. वकिलीची वारी करण्याचें सोडल्यापासून धोंडोपंतांनां कादंबऱ्या व युद्धविषयक पुस्तकें वाचण्याचा नाद लागला. या विषयांत आपण पारंगत झालेले आहोंत, अशी त्यांची समजूत होती. त्यांची बायको पांच वर्षांपूर्वीं वारली होती; परंतु कादंबरींतील एका नायकाप्रमाणें आपल्या प्रियेच्या प्रेमाखातर पुढें आजन्म अविवाहित रहावयाचें, अशी त्यांनीं मनांतल्या-मनांत प्रतिज्ञा केली होती. असो. ही गोष्ट प्रस्तुत नाहीं. युद्धकलेमध्ये ते आपणांस पारंगत झालेले समजत, व चाळींतील व इतर ठिका-णचेहि त्यांच्या ओळखीचे लोक त्यांनां युद्धाचे स्पेशिआलिस्ट ह्मणून मान देत, हें मला सांगावयाचें होतें. त्यांची ही समजूत चालू युद्धानंतर अत्यंत दृढ झाली होती, व या समजूतीमुळेंच नकाशाचें पुस्तक, एक कोरा कागद आणि एक तांबडी निळी पेन्सिल, आणि टाइम्स, क्रानिकल किंवा अॅडव्होकेट चोवीस तास जवळ बाळगण्याचा

त्यांनां अभिमान वाटत असे. बुदबळें व पट खाकेंत मारून दुसरा जेथें ' बसा ' झणेल तेथें खेळ मांडण्यास तयार असलेल्या षोकी लोकांच्या गोष्टी मीं ऐकल्या आहेत. पण नकाशाचें पुस्तक वगैरे सामान खाकेंत घेऊन फिरावयास जाणारे हे गृहस्थ मीं प्रत्यक्ष पाहिलेले आहेत. अशी स्थिति असल्यामुळें युद्धासंबंधानें आपणांला खरें अनुमान कांहींएक काढतां येणें शक्य नाहीं असें प्रतिपादणारा मनुष्य धोंडोपंतांनां शत्रूसारखा वाटावा, हें साहजिक आहे. आपली चारजणांत-विशेषतः यमुनेसारख्या मुलीसमोर-फजिती झालेली त्यांनां कशी बरी वाटेल ? ते झणाले " अहो, तुह्मांला युद्धांतलें कांहीं समजत नाहीं झणून संगळ्यांनां समजत नाहीं, असें समजू नका. मीं शास्त्रीय पद्धतीनें केलेलीं भविष्यें कितीतरी खरीं ठरलीं आहेत ! या मंडळींनां विचारून पहा पाहिजे तर."

" पण खोटीं किती ठरलीं ? त्याची कांहीं कोणीं गणति केली आहे का ? मागें आलों होतो त्या वेळेस ' पॅरिस दोन दिवसांनीं शरण येईल ' असें तुम्हीं भविष्य केलें होतेंत, त्याचें काय ? "

" त्याचें असें झालें, कीं, जनरल जॉफरेजवळ सैन्य किती व कोटें होतें, आणि त्याचा डाव काय होता, हें त्या वेळीं तारांच्या बातमींत कळलें नव्हतें."

" मी तरी तेंच झणतो; आणि जुसत्या तारांवरून लढाईचें काय कळणार ? "

" अहो, एकदां दोनदां अनुमान चुकलें झणून अनुमानशास्त्रच खोटें ठरतें कीं काय ? आज भविष्य सांगतो त्याची परीक्षा पहाच तुम्ही. मी असें भविष्य करितों, कीं, कोनिग्जबर्ग पडल्याची उद्यांपर्वां बातमी येते पहा. अहो, डावच असा पडला आहे. जर्मनी असा इथें आहे; रशिया इथें आहे; एक रेल्वे इथून अशी गेली आहे; दुसरी एक आहे ती असा

वळसा घालून येते; जर्मनीला राकेल, तांबें वगैरे जिनसांची व अन्नाची टंचाई आहे; रशियाला या गोष्टींचा हवा तेवढा पुरवठा आहे; सोल्जर मुंग्यांप्रमाणें आहेत; पैसा पाण्यासारखा ओतण्यास तो तयार आहे; ऑस्ट्रियाला खालून तो चेपीत येतच आहे, तेव्हां त्याची जर्मनीला कांहीं मदत मिळणार नाही; पश्चिमेकडे आतां फ्रेंचांनीं जोरानें लढाई चालविली आहे, तेव्हां तिकडे सैन्य जर्मनीला बरेंच पाठविलें पाहिजे; अशा स्थितींत रशियन रूळ टाइम्स ह्मणतो त्याप्रमाणें चालू झाला असल्यामुळें त्यापुढें कोनिग्जबर्गसारखे किल्ले कितीहि मजबूत असले तरी ते सपाटच होणार.”

त्याच दिवशीं ह्मणजे गुरुवारीं संध्याकाळीं यमुना शाळेंतून परत येत असतांना अँडव्होकेट वाटणारा नोकर तिला जिन्यांत भेटला. तिनें तेथूनच अँडव्होकेट त्याजवळून घेतला व घरांत शिरण्यापूर्वीं तो तिनें उघडून पाहिला. हेतु हा, कीं, धोंडोपंतांनीं भविष्य केल्याप्रमाणें ‘Konigsberg fallen (कोनिग्जबर्ग पडलें)’ अशी तार येते कीं काय, हें पहावें. पण तशी तार तिला दिसली नाही. ती इग्रजी पांचवींतच होती, पण तिच्या घरीं वर्तमानपत्रें रोज येत असल्यामुळें तारांचे मथळे पाहून अंदाजानें अर्थ करण्यापुरतें तिच्या अंगांत बुद्धिसामर्थ्य होतें. तिला वाचतांवाचतां पुढील मथळा दिसला:—‘Russia decides to give up investment—रशियानें वेढा उठविला!’ ह्मणजे धोंडोपंतांचें भविष्य खोटें ठरलें! यमुना जात्या कांहीं दुष्टबुद्धीची नव्हती; पण तिला ही बातमी वाचून इतका आनंद झाला, कीं, बोलायची सोय नाही. ती लगेच घरांत धांवली व मी पुस्तक वाचीत बसलों असतां मला ह्मणाली “बोलवा, धोंडोपंतांनां लवकर बोलवा!”

“काय, झालें तरी काय?” मीं विचारलें.

“तुम्ही आधीं आपले बोलवा तर खरे !” यमुना हणाली.

अडव्होकेट तिच्या हातांत उघडा होता तेव्हां युद्धाची कांहीं तरी बातमी असणार, हें मी ओळखलेंच. मी धोंडोपंतांच्या दाराशीं गेलों तों धोंडोपंत बाजारांतून आधीं स्पेशल आणलेला अडव्होकेट हातांत घेऊन खोलींतून लगवगीनें वाहेर निघत होते. मला पाहिल्याबरोबर तर त्यांनीं जो पोवारा ठोकला, त्यामुळें “अहो, जरा थांबा !” हें हणण्याचेंहि मला भान राहिलें नाहीं.

तरी पण दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आमच्या युद्धकलाविशारदांनां आमच्याकडे आल्याशिवाय राहवेना. गवई एक वेळ एकटा गात बसेल व जगाची पर्वा करणार नाहीं; पण ग्रंथकार, वक्ते, युद्धाचें भविष्य करणारे इत्यादिकांनां वाचक किंवा श्रोते मिळाले नाहींत, तर त्यांनां चैन पडावयाचें नाहीं. आदल्या दिवशीं एवढी फजिती झाली तरी पुनः डाव्या खाकेंत नकाशाचें पुस्तक व कोरा कागद, कानांत निळी-तांबडी पेन्सील, उजव्या हातांत टाइम्स, अशा धाटांत स्वारी पुनः आमच्या घरीं आली. ‘रोजची संवय’ हें याचें एक कारण असेल, किंवा आणखी दुसरेंहि कांहीं कोमल कारण असेल. कसेंहि असो. धोंडोपंत पुनः आपले रोजच्यासारखे आले, आणि पहिल्यानें जरी बेताबेतानें बोलत होते, तरी शेवटीं युद्धाचें भविष्य करण्याचा त्यांनां मोह झालाच ! आणि त्यांचें दुर्दैव असें कीं, दुसरा दिवस उजाडण्यापूर्वींच संध्याकाळच्या अडव्होकेटनें त्यांचें भविष्य खोटें पाडलें. धोंडोपंतांनां तोंड दाखविण्याची सोय नव्हती; पण त्यांनां त्या दिवशीं मी निसटून पळूं जाऊं दिलें नाहीं. विश्वनाथपंत, मी व यमुना यांनीं धोंडोपंतांचा चांगलाच समाचार घेतला. ते रागावले, अखेर चिडले; हें पाहून यमुनेला आनंद झाला; पण राधाकाकू आंतून चरफडूं लागल्या, व यमुनेला ‘केवढ्या मोठ्यानें हंसतेस ! ते केवढे, तूं केवढी,

कांहीं तरी मर्यादा ठेवावी,' इत्यादि बोलू लागल्या, तेव्हां विश्वनाथपंतांनीं हळूच विषय बदलला; परंतु लवकरच धोंडोपंतांनीं युद्धाला संभाषणांत ओढलें व उद्यांचें भविष्य ते आपल्या तऱ्हेनें कागदावर निळ्यातांबड्या आकृति काढून सांगूं लागले. त्या दिवशीं यमुनेला काय जोर आला होता कोणाला ठाऊक, ती आपली धोंडोपंतांच्या विरुद्ध प्रतिपादन करूं लागली. आधींच 'हुषार, हुषार' ह्मणून घरींदारीं नांवाजलेली; त्यांतून वडिलांचे लाड आणि प्रचलित मनोरंजक मासिकें वाचून स्त्रियांच्या हक्काविषयीं तिच्या मनांत किंचित् अभिमनाच्या कल्पना शिरलेल्या; तेव्हां केव्हांकेव्हां असा अतिरेक व्हावयाचाच.

असो. धोंडोपंतांचें प्रतिपादन (टाइम्सवरून घेतलेलें) असें होतें, कीं, या आठवड्यांत उत्तरसमुद्रांत जलयुद्ध होणार. यमुना ह्मणाली "नाहीं, जलयुद्ध करण्याइतका जर्मनी कांहीं मूर्ख नाहीं. त्याचं आरमार बोलून चालून कमी, तो कसाला जलयुद्धाच्या भानगडींत पडेल? कॅले (Calais) घेतल्यावर मग बेल्जममधील नद्याकालव्यांतून चोरून पुष्कळशा पाणबुड्या सोडतां येऊं लागल्या आणि दोनचार चांगलीं बंदरं त्याला मिळालीं ह्मणजे कदाचित् तो जलयुद्ध करील."

झालें. वादविवाद निकरावर आला. कोणी आपला हट्ट सोडीना. शेवटीं यमुना अगदीं जोरांत येऊन ह्मणाली "जलयुद्ध आतां होणें शक्यच नाहीं. झालें तर नांव बदलीन!"

हें दुसरें वाक्य पुरुषी थाटाचें आहे. पण इंग्रजी शिकण्यास लागलेल्या बायकांच्या भाषेंतील बायकीपणा थोडथोडा कमी होत असतो, हा अनुभव आहे. यमुना आमची सर्वांची आवडती, पण त्या वेळचा तिचा तो आवेश आणि तिचे ते पुरुषी हावभाव आणि

शेवटली ती नांव बदलण्याची प्रतिज्ञा ऐकून आह्मां सर्वांनां कसेंसेंच वाटलें. धोंडोपंत कांहींच बोलले नाहींत. त्यांनीं आपलें नकाशाचें पुस्तक गुंडाळलें, व कागद, पेन्सिल आणि अँडव्होकेट घेऊन स्वारी निघून गेली !

* * *

“अहो, उठा, उठा, किती वेळ निजतां तरी किती ! उठा, उठा, उठा !”

“अहो उठतो धोंडोपंत. थांवा तर खरे. एवढें मोठ्यानें कां ठोठावतां ?”

“अहो, उठा, उठाच तुह्मी. लवकर उठा, उठा, उठा !”

मीं डोळे चोळीत बाहेर आलों आणि किंचित् रागानें ह्मटलें “काय, झालें तरी काय धोंडोपंत ? कोठें आगबीग लागली का काय ? कां कोणीं—”

“नाहीं हो; मोठी महत्त्वाची बातमी आलेली आहे. आजचा टाइम्स वाचा. हेलिगोलंड बेटाजवळ मोठें जलयुद्ध झालें व जर्मनांनां चांगलाच मार बसला. दोन लढाऊ बोटी बुडाल्या, तीन नादुरुस्त होऊन निरुपयोगी झाल्या. अशी महत्त्वाची बातमी कितीक दिवसांत आली नव्हती ! उठवा, सगळ्या माणसांनां उठवा.”

धोंडोपंतांच्या दरवाज्यावरच्या ठोकाठोकीनें आणि आरडाओरडीनें सारी चाळ जागी झाली होती, तेव्हां आमच्या घरांतील माणसें आंत जागीं झालीं होतीं हें सांगायला नकोच. धोंडोपंतांनीं “टाइम्स काय ह्मणतो पहा,” असें ह्मणून माझ्या अंगावर टाइम्स फेंकला; पण लगेच आपण हा नैतिक अत्याचार केला असें त्यांनां वाटलें. मीं टाइम्स वाचल्यावर तो यमुनेनें माझ्या हातांतून घेतला. वाचून झाल्यावर आपल्या प्रतिज्ञेची तिला आठवण झालीच. तिचें तोंड उतरलें. मीच

नव्हे तर तिचे वडीलहि तिची आतां चेष्टा करूं लागले. ती पहिल्या प्रथम आपलें कसेंतरी समर्थन करूं लागली; पण तें लंगडें समर्थन आमच्यापुढें किती वेळ टिकणार? धोंडोपंत युद्धाचीं अनुमानें कशीं करावीं, कोणत्या गोष्टी लक्ष्यांत याव्या लागतात इत्यादि गोष्टींवर अनेक ग्रंथकारांच्या आधारें विवेचन करूं लागले. यमुनेच्या डोळ्यांतून गंगा वाहूं लागली. वकवेवरील संध्याकालच्या सूर्यासारखे तिचे गाल लाल झाले. तिचे ते हुंदके आणि तिचें तें तोंड माझ्यानें पहावेना. पण करणार काय ? वाजू तिच्या अंगावर आली होती. दोन दिवस तिनें धोंडोपंतांवर तोंडसुख घेतलें होतें, तेव्हां धोंडोपंतांचें तोंड आतां बंद करणें शक्य नव्हतें. शिवाय, ते प्रत्यक्षपणें तिला बोलत नसत, तर आडून तिच्या प्रतिज्ञेची तिला आठवण देत.

आतां काय करावें, अशा विचिंतनेंत मी असतां मला एकदम एक शाब्दिक कोटि सुचली. मीं ह्मटलें “ यमू, तुझी प्रतिज्ञा काय आहे ? नांव बदलीन एवढेंच ना ? नांव बदल, त्यांत काय वाईट आहे ? मुलींनां केव्हां तरी माहेरचें नांव टाकावेंच लागतें ! धोंडोपंतांनां आतां जय झाल्या-सारखा वाटतो आहे, पण नांव बदलून त्यांनांच जिंक ह्मणजे झालें ! ”

यमुनेनें लागलीच डोळे पुसले व गालावरचे अश्रु पुसून आणि नांकां-तला शेंबूड आंत ओढून ती जोराजोरानें पावलें टाकीत व “ मला नाहीं असलं बोलणं आवडायचं हो, ” असें मान ठमकांच्यानें हलवून ह्मणत ह्मणत ती घरांत गेली. पण तिच्या चेहऱ्यावर रागाचा अंश दिसला नाहीं. उलट थोडेंसें हास्य तिच्या तोंडावर चमकलें व डोळ्यां गालावरचे अश्रु सूर्योदयकालीं तांबड्या कमलावरचे जलबिंदु जसे दिसतात तसे दिसूं लागले.

विश्वनाथपंतांनीं आदल्या दिवशीं रात्रीं या विवाहयोजनेविषयीं मज-जवळ गोष्ट काढली होती, व मीं लगेच धोंडोपंतांकडे जाऊन नांवगांव न घेतां दुरून दुरून बोलून त्यांचें मन कोणीकडे झुकत आहे, हें अजमावून पाहिलें होतें, ह्मणून तर मीं लग्नाची गोष्ट त्या वेळीं एकदम तेथें उघडपणें काढली.

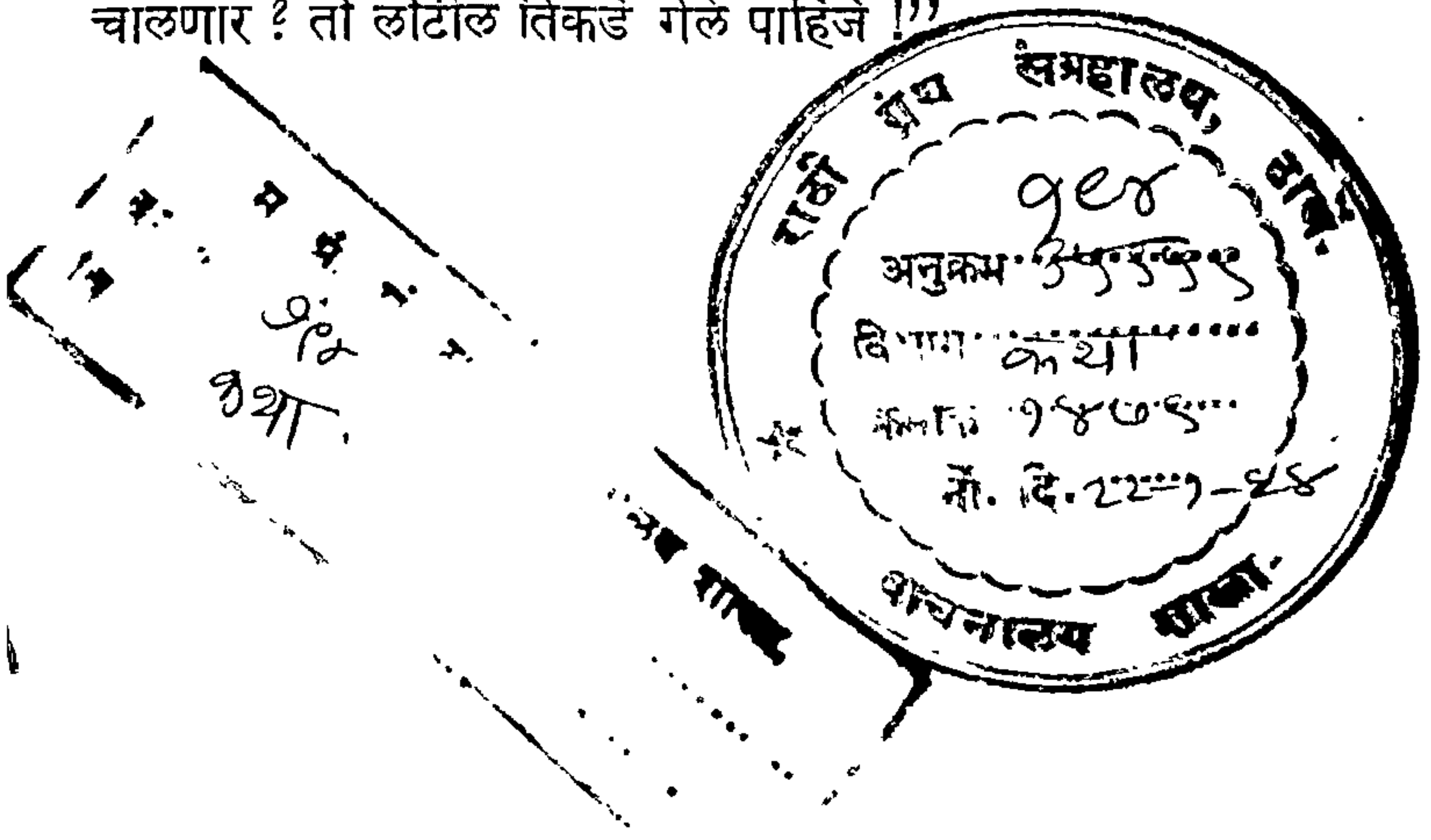
धोंडोपंत या योजनेला कांकूं करीत करीत कबूल झाले. “ तिची प्रतिज्ञा खरी करायला तुम्ही पहातां, पण माझी प्रतिज्ञा खोटी ठरते त्याचें काय ? ” ते आढेवेढे घेतांना प्रथम ह्मणाले ”

“ तुमची कोणती प्रतिज्ञा ? ”

“ बायको मेल्यावर मीं मनांत अशी प्रतिज्ञा केली होती, कीं, मी आजन्म अविवाहित राहीन ! ”

“ अहो, ही प्रतिज्ञा केली होतीत मनांत, पण यमूची प्रतिज्ञा होती जनांत, तेव्हां तिचीच खरी झाली पाहिजे ! ”

“ काय तुम्ही ह्मणाल तें खरें आहे. आपला अभिमान ईश्वरापुढें काय चालणार ? तो लोटील तिकडे गेलें पाहिजे ! ”

नव्हे तर तिचे वडीलहि तिची आतां चेष्टा करूं लागले. ती "पहिल्या प्रथम आपलें कसेंतरी समर्थन करूं लागली; पण तें लंगडें समर्थन आमच्यापुढें किती वेळ टिकणार? धोंडोपंत युद्धाचीं अनुमानें करीं करावीं, कोणत्या गोष्टी लक्ष्यांत याव्या लागतात इत्यादि गोष्टींवर अनेक ग्रंथकारांच्या आधारें विवेचन करूं लागले. यमुनेच्या डोळ्यांतून गंगा वाहूं लागली. बँकवेवरील संध्याकालच्या सूर्यासारखे तिचे गाल लाल झाले. तिचे ते हुंदके आणि तिचें तें तोंड माझ्यानें पहावेना. पण करणार काय ? बाजू तिच्या अंगावर आली होती. दोन दिवस तिनें धोंडोपंतांवर तोंडसुख घेतलें होतें, तेव्हां धोंडोपंतांचें तोंड आतां बंद करणें शक्य नव्हतें. शिवाय, ते प्रत्यक्षपणें तिला वोलत नसत, तर आडून तिच्या प्रतिज्ञेची तिला आठवण देत.

आतां काय करावें, अशा विचिंतनेंत मी असतां मला एकदम एक शाब्दिक कोटि सुचली. मीं ह्मटलें " यमू, तुझी प्रतिज्ञा काय आहे ? नांव बदलीन एवढेंच ना ? नांव बदल, त्यांत काय वाईट आहे ? मुलींनां केव्हां तरी माहेरचें नांव टाकावेंच लागतें ! धोंडोपंतांनां आतां जय झाल्या-सारखा वाटतो आहे, पण नांव बदलून त्यांनांच जिंक ह्मणजे झालें !"

यमुनेनें लागलीच डोळे पुसले व गालावरचे अश्रु पुसून आणि नाकांतला शेंबूड आंत ओढून ती जोराजोरानें पावलें टाकीत व " मला नाही असलं बोलणं आवडायचं हो, " असें मान ठमकाव्यानें हलवून ह्मणत ह्मणत ती घरांत गेली. पण तिच्या चेहऱ्यावर रागाचा अंश दिसला नाही. उलट थोडेंसें हास्य तिच्या तोंडावर चमकलें व डाव्या गालावरचे अश्रु सूर्योदयकालीं तांबड्या कमलावरचे जलबिंदु जसे दिसतात तसे दिसूं लागले.

विश्वनाथपंतांनीं आदल्या दिवशीं रात्रीं या विवाहयोजनेविषयीं मज-जवळ गोष्ट काढली होती, व मीं लगेच धोंडोपंतांकडे जाऊन नांवगांव न घेतां दुरून दुरून बोलून त्यांचें मन कोणीकडे झुकत आहे, हें अजमावून पाहिलें होतें, ह्मणून तर मीं लग्नाची गोष्ट त्या वेळीं एकदम तेथें उघडपणें काढली.

धोंडोपंत या योजनेला कांकू करीत करीत कबूल झाले. “ तिची प्रतिज्ञा खरी करायला तुम्ही पहातां, पण माझी प्रतिज्ञा खोटी ठरते त्याचें काय ? ” ते आढेवेढे घेतांना प्रथम ह्मणाले ”

“ तुमची कोणती प्रतिज्ञा ? ”

“ बायको मेल्यावर मीं मनांत अशी प्रतिज्ञा केली होती, कीं, मी आजन्म अविवाहित राहीन ! ”

“ अहो, ही प्रतिज्ञा केली होतीत मनांत, पण यमूची प्रतिज्ञा होती जनांत, तेव्हां तिचीच खरी झाली पाहिजे ! ”

“ काय तुम्ही ह्मणाल तें खरें आहे. आपला अभिमान ईश्वरापुढें काय चालणार ? तो लोटील तिकडे गेलें पाहिजे ! ”

